

## ON YEDİNCİ YÜZYILDA SAFEVÎ İRANI İLE MOSKOVA ARASINDAKİ İPEK TİCARETİNDE ORTAYA ÇIKAN OSMANLI ALEYHTARI SİYASALAR VE MÜRÛR HAKLARI\*

**Rudi Matthee\*\***  
(çev. İlker Külbilge)\*\*\*

### Giriş

Safevî İrani'nı, mücavir devletlerden müteşekkil bir çarkın merkezi olarak tasavvur edersek bu çarkın merkezi ile mücavir devletler arasındaki muhtelif irtibat hatlarına ilişkin bilgimizin sathiliği de hemen fark edilir. Safevîlerin, İran ile siyasi ve ticari cihetten yakın bulunan ülkelerle münasebetlerine dair, Moskova Devleti ile ilişkileri hakkında telif edilmiş Rusça tetkikler hariç, hemen hemen hiçbir şey bilinmiyor.

İran ile arasındaki coğrafyada mukim uzlaşmaz aşiret halkları yüzünden İran'dan uzun zamandır kopuk olan Moskova; İran'a, Osmanlı Devleti ve Babürlü İmparatorluğu'na kıyasla daha uzaktı ve bu iki imparatorluk siyasi yapı ve iktisat siyasaları açısından ise benzer özelliklere sahipti. Fakat bu ahval, Rusya'nın güneye doğru genişlemesi Moskova'yı Safevî İrani'nin kendisine ait olduğunu iddia ettiği bölgenin hudutlarına yaklaştırdığı dönemde yani 16. yüzyılda değişmeye başladı. Rusya ile Safevîler arasındaki bu keyfiyet ise Safevîler ile Osmanlı Devleti arasında mevcut olan karşılıklı husumetten tamamen farklı bir yapıya sahipti. Safevî ve Osmanlı ilişkilerinin çatışmalı bir hâl almasına sebebiyet veren husus, müşterek bir dinî mirasın yekdiğerine rakip olan tevilleriydi. Rusya ve İran birbirleriyle, Safevîler ile Babürlülüler arasındaki münasebetleri tefrik eden türden kültürel bir alışverişe hiç girişmediler. Buna mukabil Rusya ile İran'ı temasa geçiren unsur, iktisat ve siyasete

---

\* **Makalenin Orijinal Künyesi:** Rudi Matthee, "Anti-Ottoman Politics and Transit Rights: The Seventeenth-Century Trade in Silk between Safavid Iran and Muscovy", *Cahiers du Monde russe*, vol. 35, No. 4 (Oct.-Dec., 1994), s. 739-761.

\*\* Prof.Dr., *University of Delaware, College of Arts & Sciences, Department of History*, 236 John Munroe Hall, Newark, DE 19716 ABD, [matthee@udel.edu](mailto:matthee@udel.edu), Orcid ID: 0000-0003-1336-210X

\*\*\* Dr. Öğr. Gör., *Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü*, 45140, Yunusemre-Manisa/Türkiye, [kulbilgeilker@gmail.com](mailto:kulbilgeilker@gmail.com), Orcid ID: 0000-0002-3891-7477. Tercümede yardımını gördüğüm Türkan Dadoğlu'na, tercümeyi gözden geçirip hatalarını tadil etme sabrını ve zerafetini gösteren Dr. Öğr. Üyesi İrfan Kokdaş'a, çevirinin Türkçesini kontrol eden Dr. Öğr. Üyesi Gürol Pehlivan'a ve metinde geçen bazı Rusça kelimeleri ve yer isimlerini çeviren Prof.Dr. Abdullah Temizkan'a müteşekkirim. Tercümede geçen Farsça ve Arapça kelimelerde ve coğrafi isimlerde elden geldiğince *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nin imlasına uyulmuştur.

müteallik bir takım müşterek ve müşahhas menfaatlerdi ve bu iki husus 17. yüzyılın başlarında cari olan beynelmilel siyaset yapılanmaları ve ticaret tarzları ile de yakından ilgiliydi.

Aşağıdaki tartışma, 16. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın sonlarına kadarki süre içinde veya İran'da Şah I. Abbas (1587-1629) ile Rusya'da Çar I. Petro'nun (1682-1725) iktisadi konulara müteallik enerjik ilgilerini ihtiva eden dönem zarfında, İran ile Moskova Devleti arasında vuku bulan karşılıklı tesirleri izah etmek için hareket noktası olarak bu müşterek menfaatleri açıklamaya çalışacak. Bu makalede dikkatimi mantıken, Osmanlı Devleti tarafından tehdit edilen Rusya ve İran'ın meydana getirdiği eksenin temel rasyonalitesine vereceğim, fakat bu iki devletin karşılıklı olarak ortaya koydukları diplomatik oyunları ise makalenin ana mevzusunu teşkil eden münasebetlerin ticari boyutunun prizmasından ve özellikle de ipek ticaretinin prizmasından takip edeceğim.<sup>1</sup> Safevîlerin, hâlâ şümulü bir incelemeye muhtaç olan ipek ticaretine tarihçiler tarafından bugüne dek gösterilen alaka ekseriyetle Basra Körfezi'nin deniz güzergâhlarına tekâsüf etmiştir. Bu güzergâh, Osmanlı Devleti'ne ait kara yolu güzergâhları üzerinden ihraç edilen İran ipeği için 17. yüzyılın başlangıcından itibaren alternatif bir ihracat hattı olarak kullanılmaya başlanmıştı. Sözü ettiğimiz ticaret hattında yatay eksen den dikey eksene doğru vuku bulan bu değişimin çok az malumat sahibi olduğumuz yönlerinden biri de dikey eksenin kuzeydeki kısmını teşkil eden nehir güzergâhıdır. Bu güzergâh, İran'dan çıkıp Hazar Denizi tarihiyle Astarhan'a vasil olur, oradan da Nijniy Novgorod'a kadar Volga'yı takip ederdi ve emtia da Nijniy Novgorod'tan Moskova'ya çoğunlukla kara yoluyla nakledilirdi.<sup>2</sup> Sözü geçen güzergâh, İran ipeği için üçüncü bir ihracat hattı teşkil ediyordu ve bu makalede; zikredilen bu hattın, 17. yüzyıl boyunca diğer güzergâhlara kıyasla ne ölçüde alternatif olmayı başardığını açıklamaya çalışacağım. Fakat bunu yapmadan önce, güzergâhın menşesine ve başlangıçtaki gelişimine ilişkin genel bir tahlilde bulunmak kaçınılmazdır.

## I. İlk Münasebetler

İran'ın da dâhil olduğu Rusya ile Orta Doğu arasındaki ticari münasebetler İslam öncesi devirlere kadar uzanmaktadır. Sâsânî devrinden mütebaki olup halen İran'da bulunan sikke ve gümüş nesnelere müteşekkil hazineler iki coğrafya arasında vuku bulan ilk devirlere ait ticari takasların mevcudiyetini göstermektedir, fakat yazılı kaynakların yokluğu, bu ticaretin ayrıntılı şekilde açıklanmasını ne yazık ki imkânsız kılmaktadır.<sup>3</sup> Fakat kaynakların yokluğu ile ilgili bu durum, İslam'ın ilk

<sup>1</sup> Münasebetlerin diplomatik boyutu için bkz. Rudi Matthee, "Anti-Osmaanse allianties en Kaukasische belangen: diplomatieke betrekkingen tussen Safavidisch Iran en Moscovitisch Rusland (1550-1639)", *Sharqiyat*, 5 (1994), s. 1-21.

<sup>2</sup> "Yatay" ve "dikey" ifadeleri William Edward David Allen tarafından kullanılır, *Problems of Turkish power in the sixteenth century*, London 1963, s. 39.

<sup>3</sup> Wilhelm Heyd, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*, c. I, Stuttgart 1879, s. 65 vd; Elisabeth Bennigsen, "Contribution à l'étude du commerce des fourrures russes: la route de la Volga avant l'invasion mongole et le royaume des Bulgars", *Cahiers du Monde Russe*, XIX, 4 (1978), s. 385;

devirlerinde muhtelif Müslüman coğrafyacıların İslam diyarları ile “Rus”lar arasındaki ticari münasebetlere dair malumat veren eserleri sayesinde düzeldi. Evâilde, Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki mıntıkayı kateden ve doğrudan İran’a revan olan bir, daha doğrusu iki güzergâh mevcuttu. Birincisi, Hazar Denizi’nin güney sahillerinde kâin Gilan’ın liman şehirlerine vasil oluncaya dek, adı geçen denizin batı sahillerini takip eden deniz yolundan müteşekkildi. İkincisi ise aynı yolu takip etti, fakat daha sonra Derbend’te başlayan bir kara yolu hattına inkılap etti. Derbend, malum olduğu üzere, Kafkasya’nın ana giriş kapısıydı ve buradan başlayan yol, Mezopotamya istikametine doğru devam ediyordu.<sup>4</sup> Derbend’in kuzey mıntikasını teşkil eden Dağıstan’ın emniyetten yoksun olması sebebiyle, Hazar Denizi’nin batı sahilleri boyunca uzanan bu kara yolu hakkındaki ilk beyanlar 12. yüzyıla dayanmaktayken güzergâhın kendisi de 13. yüzyıldan itibaren muntazaman kullanılmaya başlanmıştır.<sup>5</sup>

Sözü geçen rota üzerindeki ticari merkezler ve güzergâhlar zamanla birkaç değişikliğe şahit oldular. Araplar ile Hazarlar arasındaki müzmin harp hâlini, Hazar Devleti’nin payitahtı olan İdil’in 8. yüzyılda kurulması takip etti. İdil, bir ticaret merkezi olarak Volga’nın ağzında ve bugünkü Astarhan şehrinin civarlarında inşa edilmişti. Bulgarlar ile birlikte Hazarlar da Baltık’ın kuzeyini Doğu Arabistan’a bağlayan canlı ticaret ağının simsarları oldular.<sup>6</sup> Bu Transkafkasya hattı, Şirvan ve Taberistan’a yönelik Rus akınlarının Hazar Denizi civarındaki mıntıkayı tahrip ettiği 10. yüzyıla kadar faaldi. Aynı esnada Kafkasya’daki siyasi karışıklık ve Araplar ile Hazarlar arasında yeniden alevlenen çarpışmalar, İran ile Hazar güzergâhı arasındaki en kısa hattı namüsaıt hâle getirip yolcuları da çok dolambaçlı yolları kullanmaya mecbur bıraktı. Bu yollar Harizm ile Aral Gölü-Volga havzası arasında bulunan çölden geçiyordu.<sup>7</sup>

Bu Kafkas hattı, İdil ve Bulgar şehirlerinin 960’larda Ruslar tarafından imha edilmesinden ve Batı İran’daki Sâmânî Devleti’nin de aynı tarihlerde zeval bulmasından sonra canlılığını yitirdi. Nevzuhur bir devletin payitahtı olarak Kiev, kuzey-güney hattındaki en önemli ticaret merkezi olarak İdil ve Bulgar şehirlerinin yerini aldı. Kiev Devleti’nin yıldızı parladıkça Rusya ile Orta Doğu arasındaki ticaretin cazibe merkezi de güneybatıda kaim olmayı sürdürdü. Bununla birlikte,

---

Maryta Espéronnier, “Les échanges commerciaux entre le monde musulman et les pays slaves d’après les sources musulmanes médiévales”, *Cahiers de Civilisation médiévale*, 89 (1980), s. 18.

<sup>4</sup> Hans Willhelm Haussig, *Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in islamischer Zeit*, Darmstadt 1988, s. 25, 170. Diğer iki güzergâh, Bizans İmparatorluğu’na vasil olmak için kullanılıyordu. Bunlardan biri, Kuban Nehri boyunca takip edip Gürcistan’daki Kafkasya geçitleri boyunca uzanan Bizans topraklarına varıyordu. Diğerisi ise Karadeniz sahilleri boyunca uzanan ve Tumatârhan’dan Trabzon’a giden kıyı güzergâhıydı.

<sup>5</sup> Hans Willhelm Haussig, *a.g.e.*

<sup>6</sup> W. Heyd, *a.g.e.*, c. I, s. 53-54, 69 vd.; Hakob A. Manandian, *The ancient trade and cities of Armenia in relation to the ancient world trade*, Lisbon 1965, s. 135.

<sup>7</sup> Elizabeth Bennigsen, *a.g.m.*, s. 388 (Müellif “The Aral Sea” yerine sehven “The ral sea” yazmıştır, çev. notu).

1169'da yağmalanan Kiev'in 12. yüzyılda zeval bulması ve Vladimir-Suzdal Devleti'nin zuhuru, sözünü ettiğimiz hattın istikametinde kuzeydoğuya doğru bir kaymaya sebep olup bu değişim, merkezini Suzdal Kasabası'nın teşkil ettiği Volga güzergâhını da esas ticaret yolu hâline getirdi.<sup>8</sup>

Orta Doğu'nun birçok yerinde müşahede edilen iktisadi zafiyet hâli, Volga bağlantısının gelişimini engelledi ve bu durum, İran'ın 13. yüzyılın başlarında Hârizmşahlı Devleti'nin sınırlarına dâhil olmasına kadar sürdü. Volga bağlantısı, İran'ın Bulgarlar ile olan ticari ilişkilerini yeniden tesis etti, fakat Moğol İstilasını uzun müddetli bir ticari canlanmaya mani oldu.<sup>9</sup> İran gibi Bulgar Devleti'ni de boyunduruk altına alan Moğollar, ticareti ciddi şekilde kesintiye uğrattılar. Mamafih ticari bağlantılar, İran'daki İlhanlılar ve güney Rusya'daki Altın Orda gibi halef devletlerin idaresinde fevkalade süratli bir şekilde yeniden canlandı. İran'daki Tebriz ve daha az ölçüde olmakla birlikte Sultaniye şehri süratle gelişen birer ticari merkeze dönüştüler, Altın Orda'nın başkenti olan Rusya'daki Saray ve Karadeniz'deki liman kenti Kefe de (bugünkü ismiyle Feodosya) aynı sırada benzer bir rol üstlendi.<sup>10</sup> İtalyan, Ceneviz ve Venedik tüccarları bu her iki mıntıkada da müstahkem yerleşkeler inşa etmeyi başardılar. Böylece ticaret 13. yüzyılın ortalarına kadar gelişimini sürdürdü. Bu gelişmeyi durduran etkenler ise vebanın yol açtığı ağır tahribat ve Timur'un hem Rusya'daki Altın Orda'nın tecezzisine hem de İran'daki İlhanlı idaresinin yıkılmasına neden olan taarruzlarıydı.

Moğol devrini müteakiben Moskova'nın hem zuhuru hem de *Tatar boyunduruğu*'ndan kurtulması gerçekleşti. Bu gelişme de Moskova'nın İslam âlemi ile diplomatik ve ticari bağlantılarının yeniden canlanması açısından belirleyici oldu. Moskova, Osmanlı Devleti ile 15. yüzyılın sona ermesinden evvel diplomatik münasebetler tesis etti. Hususen Moskova'nın Osmanlı Devleti ile ticari bağlantıları da gelişti. Moskova aynı esnada güneydoğudaki Kazan ve güneybatıdaki Kırım hanlıkları ile üçlü ve yoğun olmayan bir münasebete girişti. Hem Hazar Denizi'ne mülaki güzergâh üzerindeki hâkim ticaret pazarı olan Kazan hem Osmanlı Devleti ile hayati bağlantılara sahip bulunan Kırım Hanlığı, Moskova ile çok uzun bir süre boyunca barış ve huzur içinde yaşadılar. Mamafih, bu iki devlet arasındaki karşılıklı hüsnüniyetin esbâb-ı mûcibesi olan Altın Orda Devleti ortadan kalkar kalkmaz bu

<sup>8</sup> P.P. Bushev, *Istoriia posol'stv i diplomaticheskikh otnoshenii russkogo i iranskogo gosudarstv v 1586-1612 gg.*, Moscow 1976, s. 32 (Vladimir, bugünkü Batı Rusya'da kaim Vladimir Oblastı'nın merkezini teşkil eden şehirdir; Suzdal ise Vladimir şehrinin kuzeyinde yer almaktadır, çev. notu).

<sup>9</sup> Janet Martin, "The land of darkness and the Golden Horde: The fur trade under the Mongols XIII XIVth centuries", *Cahiers du Monde russe et soviétique*, XIX, 4 (1978), s. 403.

<sup>10</sup> Bu ticaret için bkz. George Ioan Bratianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIII siècle*, Paris 1929; Robert-Henri Bautier, "Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient au Moyen Âge: points de vue et documents", *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'océan Indien*, ed. Michel Mollat, Paris 1970, s. 280-286. Altın Orda'nın başkentindeki ticari aktiviteler John de Piano Carpini tarafından tasvir edilmiştir, bkz. *The texts and versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis*, ed. Raymond Beazley, London 1903, s. 153, 194. Bu son kaynak, Çin ve İran'dan Rusya'ya uzanan ipek akışının mevcudiyetinden de bahsediyor.

ittifak da dağıldı, bunun yerini ise Moskova ile Astarhan arasındaki dostane ilişkiler aldı.<sup>11</sup>

İran ile bağlantıyı canlandırmak için Moskova ile Astarhan arasında iyi bir uyumdan daha fazlasının bulunması gerekiyordu. İki ülke arasındaki bağlantıyı tesis edecek yol, daha önce İlhanlı idaresini müteakiben vuku bulan Timur istilasına ve muhtelif mahalli hanedanlar arasındaki savaş hâlinde münbais bir kargaşa dönemine şahit olmuştu. İki coğrafya arasındaki bağlantının kurulmasını hızlandıran diğer amil ise, Safevî Hanedanlığı'nın 1500'lerin başlarında tesis edilmesiydi, bu da İran'da uzun süredir devam etmekte olan parçalı iktidar hâline bir son verdi. Safevîler ile Rusya arasındaki karşılıklı menfaatler, hanedanlığın tesis edildiği bu ilk günlere kadar, daha bariz bir şekilde ise Şah I. İsmail (1502-1524) ile Çar III. Vasili'nin (1505-1533) saltanat dönemlerine kadar takip edilebilir. Rusça kaynaklarda tespit edilen en erken tarihli diplomatik temas bu döneme tarihlenmektedir ve bu kayıt, Moskova'yı 1521'de ziyaret eden bir Safevî sefaret heyetinden bahsetmektedir.<sup>12</sup>

Mamafih, ticari olanlar da dâhil olmak üzere, iki ülke arasındaki münasebetler uzun bir süre fasıllı bir şekilde seyretti. On beşinci yüzyıl ile 16. yüzyılın ilk yarısı boyunca sadece birkaç Rus tüccar, güneydeki bu mıntıkaya seyahat etme cüretini gösterebildi çünkü bölge hem emniyetsizdi hem de ticari bir seyrüsefer için elzem olan en asli vasıtalarından mahrumdu.<sup>13</sup> Rusların tarafındaki Tatarlar ise, Rus-İran ticaretinin önde gelen araçları olarak vazife gördüler. İtalyan seyyah Contarini 1400'lerin sonlarında; “*kürkler, eyerler, kılıçlar, yularlar ve ibtiyaçları olan diğer şeyler karşılığında takas etmek için, yanlarında Yezd'te imal edilmiş ipek ve pamuklu kadife gibi mallar bulunan çok sayıda Tatar tüccarın eşlik ettiği*” bir kervanın Moskova'ya vasıl olmak için her sene Astarhan'dan ayrıldığını kaydetmiştir.<sup>14</sup> İran tarafında, kuzeydeki bu topraklar ile ticari alışverişe ilk teşebbüs edenler ise muhtemelen Ermenilerdi. Bunlar, Aras nehrinin kıyısındaki Culfa kasabasından olup umumiyetle ipek ticareti etrafında cereyan eden Kuzey İran ticaretinde 16. yüzyılın başlarından itibaren mümtaz bir mevki işgal ettiler. Ermenilerin Moskova ile, Rusya'nın Hazar Denizi güzergâhını kontrol altına almasından çok önceleri ticaret yaptıkları görülüyor.<sup>15</sup> Ermeniler, aynı zamanda, Osmanlılar 1514-1515'de İran'a ticaret

<sup>11</sup> Ayrıntılar için bkz. Janet Martin, “Muscovite relations with the Khanates of Kazan' and the Crimea (1460 to 1521)”, *Canadian-American Slavic Studies*, 17 (1983), s. 435-453.

<sup>12</sup> P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 36.

<sup>13</sup> Ambrosio Contarini'nin, Volga güzergâhının 15. yüzyılın sonlarındaki vaziyetine ilişkin müşahedeleri için bkz. *Travels in Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini*, çev. W. Thomas & S. A. Roy; ed. Lord Stanley of Alderley, London 1873, s. 151-154; Müteakip sırada Astarhan ve Kazan meyanında mevcut olan ve yolcuların kaçınılmaz bir şekilde maruz kaldığı erzak kıtlığı hakkında Anthony Jenkinson'ın atfı için, bkz. Richard Hakluyt, *The principal navigations voyages traffiques & discoveries of the English nation*, c. II, Glasgow 1903-1905, s. 478.

<sup>14</sup> A. Contarini, *a.g.e.*, s. 151.

<sup>15</sup> E.S. Zevakin, “Persidskii vopros v russko-evropeiskikh otnosheniakh XVII v.”, *Istoricheskie zapiski*, 8 (1940), s. 157.

ablukası ile darbe indirdiklerinde İran ipeğinin Gilan'dan Avrupa'ya Rusya tarikiyle ihraç edilmesi için girişilen teşebbüslerde de rol oynamış olabilirler.<sup>16</sup> Ermeniler, Safevî hâkimiyetinin Kuzey İran'da genişlemesinden önceki dönemde, bölgedeki pozisyonlarını korumak için muhtemelen mahallî yöneticiler üzerindeki siyasi nüfuzlarına güveniyorlardı. Nitekim 1544'de Şirvan Beylerbeyi, IV. İvan'dan Şirvan'ın Rusya ile yaptığı ticarete rol alan Ermeni tüccarların mevcut imtiyazlarını yenilemesini rica etti.<sup>17</sup>

Rusya'nın Volga güzergâhı üzerindeki hâkimiyetini, Safevî Devleti'nin Güney Kafkasya üzerinde kontrol kurmasından önce genişletmesini, Avrupa'nın egemenliğini 16. yüzyılın sonlarında denizlerde genişletmeye başlamasının karadaki muadili olarak değerlendirebiliriz. Avrupa'nın deniz keşiflerinin Osmanlı İmparatorluğu ve İran açısından sonuçları iyi bilinirken, buna mukabil Rusya'nın aynı tarihlerde karadaki bu ilerlemesinin bu iki devlet açısından yol açtığı sonuçlar ise nispeten karanlık kalmıştır. Asya'ya uzanan deniz güzergâhı üzerindeki İberya tekeline kırmaya matuf teşebbüsler ise kendini önce, alternatif bir karayolu rotası tesis etmeye yönelik girişimler şeklinde gösterdi. Bunların ilkinin; Cenevizli Paolo Centurione'ın, başlangıç noktası Baltık Denizi olup Orta Asya ve Hindistan'a Volga-Astarhan tarikiyle vasıl olan bir güzergâh açmak için 1522'de başlattığı teşebbüste görüyoruz.<sup>18</sup> Ancak, sözü geçen nehir rotasının her iki tarafında uzanan topraklardaki siyasi istikrarsızlık hâli devam ettiği sürece bu girişimler de pek sonuç vermedi. Sözü geçen topraklarda huzurun sağlanması, Rusya'nın sırasıyla 1552'de Kazan, 1556'da ise Astarhan hanlıklarını ilhak etmesine kadar beklemek zorundaydı, bu gelişmelerden sonra ve netice itibarıyla Kafkasya ve Hazar Denizi, Volga güzergâhı tarikiyle erişilebilir kılındı. Gelişmiş ulaşım imkânları ve artan güvenlikten ilk faydalananlar arasında ise, Hindistan'ın zenginliklerini ararken bu kuzey güzergâhını kullanmaya çalışan ve sözümlerine Moskova'nın tüccarları olarak bilinen İngilizler bulunuyordu. Bu sıralarda İngilizler; Güney, Atlantik ve Hint Okyanusu güzergâhlarında Portekiz ve İspanyol tekeli ile Levant güzergâhında ise güçlü bir Venedik varlığıyla karşı karşıyaydılar. Arthur Edwards, Anthony Jenkinson ve Thomas Randolph gibi tüccarlar, yeni kurulan Rus Kumpanyası'nın\* himayesinde 1560'lar ile 1570'lerde İran'a Rusya üzerinden yapılan çok sayıda

<sup>16</sup> Bu ticari abluka için bkz. Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Bellekten*, 15 (1951), s. 661-676; Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Études safavides I, Notes sur le blocus du commerce iranien par Selim 1er", *Turcica*, 6 (1975), s. 66-88; Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Notes sur une saisie de soies d'Iran en 1518", *Turcica*, 8 (1976), s. 237-253.

<sup>17</sup> P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 40.

<sup>18</sup> Bkz. Hermann Kellenbenz, "Der russische Transithandel mit dem Orient im 17. und zu Beginn des 18. Jahrhunderts", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 12 (1964-1965), s. 483.

\* Denizci ve kâşif Sebastian Cabot ile bazı Londra tüccarlar tarafından 1555'de kurulan örgüt. *Moskova Kumpanyası* veya *Rus Kumpanyası* isimleri ile de bilinir. Şirkete, Rus-İngiliz ticaretinde tek el imtiyazı tanınmıştı. Bu şirket, İngilizlerin kurduğu ilk anonim şirkettir (gev. notu).

ticari keşif gezisine liderlik ettiler.<sup>19</sup>

Rusya'nın Astarhan'ı ilhakı, Slavlar ile Müslüman dünya arasındaki ticari ilişkiler açısından çok önemliydi. Moskova Krallığı'na dâhil edilip yeniden inşa edilen kasaba; Rusya, İran, Orta Asya ve Hindistan'dan gelen tüccarların bulunduğu ve mallarını trampa ettikleri başlıca kavşaklardan birine dönüştü. Bu gelişmeyle birlikte Rus tüccarlar da Astarhan'dan daha güneye inme cesaretini göstermeye başladılar. Onlar yalnızca, Şirvan'ın başkenti olup kuzeyli tüccarların çoğu için güneydeki son nokta olan Şirvan şehrinde ipek ve diğer emtianın trampasına iştirak etmekle kalmadılar, varlıkları aynı zamanda Tebriz, Erdebil, Kazvin ve Kaşan gibi şehirlerde de hissedildi.<sup>20</sup> Beraberlerinde getirdikleri mallar tabaklanmış deri, bıçak ve çivi gibi metal eşyalar; samur, tilki, sansar ve sincap benzeri hayvanlara ait muhtelif kürklerle mum ve don yağından müteşekkildi. Özellikle zincirden örülmüş zırhlar, oklar ve mızraklar gibi silahlar da çok revaçtaydı. Kendi adlarına hareket eden İranlı tüccarlar, canlı birer ticaret merkezine dönüşmüş olan Kazan'ın şehirlerine ve Nijniy Novgorod'a gitmeye başladılar. Rus şehirleri İranlıların dışında, Orta Asya ve Hindistan'dan gelen tüccarlar tarafından da ziyaret ediliyordu. Beraberlerinde resmî emtia bulunan bu tüccarlar, hükümetleri tarafından gönderiliyordu. Moskova ise bu erken dönemlerde henüz yabancı tüccarlar tarafından sık sık ziyaret edilen bir şehir değildi.<sup>21</sup> Bundan başka, 16. yüzyılın sonlarında Moskova'da Ermenilere ait bir kervansarayının mevcudiyetinin de gösterdiği üzere, Ermeni tüccarlar bu sıralarda kuzey-güney hattında herhalde faaldiler.<sup>22</sup> İran, Rusya'ya çoğunlukla kıymetli kumaşlar ihraç etti. Rusya'ya götürülen Yezd, Kaşan ve İsfahan mamûlü kadifeler, satenler ve canfesler, 16. yüzyılın sonlarında nakledilen malların toplam değerinin genellikle yüzde yetmişini hatta daha fazlasını oluşturuyordu. İran, Rusya'nın ayrıca halı, maroken, safran, boya, değerli taşlar ve çelik silah ihtiyacını da karşılıyordu.<sup>23</sup>

İpek, bu dönemde trampa edilen kalemler arasındaydı. Anthony Jenkinson 1558'de; Astarhan'ın, “*ham pamuktan mamûl eşyalarla işlenmiş ipekler*” getiren Tatar tüccarlar ile “*Rusya'da kullanılan kaba dikişli ipek*” taşıyan İran'daki Şamahı şehrinde gelen tüccarların buluşma yeri olduğunu gözlemlemişti.<sup>24</sup> Bununla birlikte, İran'dan gelen ipeğin miktarı 16. yüzyılın başlarında ve ortalarında oldukça önemsiz

<sup>19</sup> Bkz. Thomas Stuart Willan, *Wie Muscovy merchants of 1555*, Manchester 1959, s. 30-33. Bu konuda gösterilen gayretlerin bütünü için bkz. *Early voyages and travels to Russia and Persia*, 2 cilt, ed. Edward Delmar Morgan & Charles Henry Coote, London 1886.

<sup>20</sup> M.V. Fekliner, *Torgovlia russkogo gosudarstva so stranami vostoka v XVIveke*, Moscow 1956, s. 27; John Cartwright & Samuel Purchas, *Hakluytus posthumus or Purchas His pilgrimes*, c. VIII, Glasgow 1905-1907, s. 507.

<sup>21</sup> M.V. Fekliner, *a.g.e.*, s. 45-46; Hermann Kellenbenz, “Marchands en Russie aux xvi-xviii siècles”, *Cahiers du Monde Russe*, XI, 4 (1970), s. 585.

<sup>22</sup> Bkz. Varatan Gregorian, “Minorities in Isfahan: The Armenian community of Isfahan 1587-1722”, *Iranian Studies*, 1 (1974), s. 662.

<sup>23</sup> Bkz. M. V. Fekliner, *a.g.e.*, s. 52 vd.; ve her iki yönde trampa edilen mallar için s. 79-80.

<sup>24</sup> Bkz. *Early voyages and travels to Russia and Persia*, c. I, s. 59; R. Hakluyt, *a.g.e.*, c. II, s. 456.

görünmektedir, ancak aynı yüzyılın ikinci yarısında Batı Avrupa'da ipek talebinin ortaya çıkması, İran ipeğinin yeniden ihraç edilme imkânını doğurduğunda bu miktar da artmaya başladı.<sup>25</sup>

Moskova Devleti bu gelişmeden kısa bir süre sonra, Astarhan'ın ötesindeki topraklarla kurmuş olduğu ilişkinin sınırlarını genişletmek için müstakil çalışan tüccarları takip etti. Hem Orta Asya hanlıkları ile hem de İran'a tâbi Kafkas topraklarıyla temaslar kuruldu ve bu temaslar sadece ticari konularla da sınırlı değildi. Nitekim Şirvan ve Şamahı, ticari görüşmeler için 1562 ve 1563'te Moskova'ya birer elçi gönderdi.<sup>26</sup> IV. İvan 1567'de, Basra Körfezi'nin en güneyinde kâin Hürmüz limanına, beraberlerinde şatafatlı mallar bulunan iki simsar gönderdi.<sup>27</sup> Bu gelişmede Rus Çarlığı'nın, tıpkı 1580'lerde Volga güzergâhı boyunca çok sayıda kale inşa etmesi gibi, ticari ilişkilere karşı giderek artan resmî ilgisine tanık oluyoruz; fakat Moskova'nın bu ilgisine ticari güvenlik hakkındaki endişeler de eşlik ediyordu. Ticaretin, Rusya'nın İran ile siyasi ilişkilerinde çok daha büyük bir rol üstlenmesi ise ticaret ve ticaret erbabı üzerindeki devlet kontrolünün artışını da beraberinde getirdi. Müstakil tüccarların kendilerine özgü egemenlikleri, mal trampasının 1570'ten sonra Rus Devleti tarafından kademeli olarak sahiplenilmesinin yolunu açtı ve bu gelişme, bundan önce Rus Çarlığı ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilere yaşanan benzer değişiklikleri kısmen de olsa hatırlatan bir vetire içinde gerçekleşti.<sup>28</sup> Hâlbuki 15. yüzyılda ve 16. yüzyılın başlarında yabancı tüccarlar Rusya'nın bütün şehirlerinde ticaret yapma konusunda tam bir serbestiyete sahiplermiş gibi görünürlerken, yabancıların sürdürdükleri ticari aktiviteler 16. yüzyılın ikinci yarısında ve özellikle de Livonya Savaşı'nın sona ermesinden sonra büyük ölçüde kısıtlandı.\* Yabancı tüccarların aktivitelerini sınırlamaya matuf merkantilist bir çaba içine giren Rusya, onların artık yalnızca, konakladıkları *misafirhanelerde* alışveriş yapmasına izin verdi. Diğer yandan mal ithalatı sadece sınırlarda değil, güzergâh üzerindeki muhtelif noktalarda da vergiye tâbi kılındı.<sup>29</sup> Doğu'dan gelen tüccarların, Rus mallarını doğrudan üreticilerden ve imalatçılardan satın almaları yasaklandı. Yabancı tüccarlar bunun yerine, ticaret yaparken Rus tüccarları aracı olarak kullanmak zorunda kaldılar<sup>30</sup>, ayrıca bundan başka, Rus tüccarların ödediklerinden genellikle iki ila üç kat daha fazla mürûriye ödediler. Son olarak, çok sayıda malın ihracı da devletin tekelindeydi. Altın ve

<sup>25</sup> *Early voyages and travels to Russia and Persia*, c. I, s. 79-80.

<sup>26</sup> P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 42. Ayrıca bkz. *Early voyages and travels to Russia and Persia*, c. I, s. 125-126.

<sup>27</sup> P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 45.

<sup>28</sup> Janet Martin, "Muscovite travelling merchants: The trade with the Muslim East (15<sup>th</sup> and 16<sup>th</sup> centuries)", *Central Asian Survey*, 4 (1985), s. 29, 31, 34-35.

\* Livonya Savaşı; Rusya'nın, Baltık Denizi'ne çıkmak için Livonya'yı hâkimiyeti altına almak amacıyla başlattığı ve 1558-1583 yılları arasında 25 yıl boyunca süren savaştır. Rusya bu savaş sırasında Polonya, Litvanya ve İsveç ile savaşmış; ancak başarılı olamamıştı (cev. notu).

<sup>29</sup> M.V. Fekhner, *a.g.e.*, s. 102-104.

<sup>30</sup> M.V. Fekhner, *a.g.e.*, s. 110.



gümüş gibi değerli metallerin ihracı ise kesinlikle yasaktı. “*Himayeye mahzar mallar*” denilen diğer malların ihracı konusunda da sınırlamalar vardı ve bu sınırlamaların şartları da Rus Devleti tarafından belirleniyordu. Silahlar ve çok sayıda metal eşya da bu kategoriye giriyordu. Aynı durum samur kürkler ve tabaklanmış deriler için de geçerliydi. Diğer bir örnek ise mumdu. Mum ihracı, dış talebin giderek artması yüzünden 1588’de yasaklanmış olabilir.<sup>31</sup>

Moskova’nın Kafkaslar’a hücum etmesi, Rusya ile İran arasındaki siyasi ve ticari bağlantıların gelişmesine zemin hazırladı fakat bu durum; Rusya’nın, güney komşusu ile arasında cereyan eden ticarete hemen muntazam bir artışa da yol açmadı. Hazar sahili boyunca uzanan rota muvakkaten güvenlik olmaktan uzak ve ticareti kolaylaştıran muhtelif imkânlardan da mahrum kaldı; ayrıca güzergâh, içinde bulunduğu bu durum sebebiyle eşkıyaların da istilasına uğradı. Soygunların yaygınlığı yüzünden sadece birkaç Rus tüccar güneye yönelebildi. Bu yolculuklar gerçekleşse bile her zaman için silahlı birliklerin koruduğu kervanlar ile yapılıyordu ve bu silahlı birliklerin mevcudu bin kişiye kadar çıkabiliyordu. Bu tedbire rağmen, kervanların saldırıya uğramayacağı yine de garanti değildi.<sup>32</sup> Bilakis, şartlar 16. yüzyılın son çeyreğinde daha da kötüleşti. Moskova’nın 1571’de Kırım Tatarları tarafından yakılması, bir yıl sonra Volga Tatarlarının isyan etmesi ve ayrıca Rusların İsveç ve Polonya ile giriştikleri savaşta yaşadıkları başarısızlık, kuzey bölgelerini karmaşaya teslim etti. Bu istikrarsız durum, Osmanlıların aynı sıralarda Astarhan’a karşı bir sefer başlatmaları neticesinde güneyde gelişen sıkıntılarla birleşti. Osmanlılar, Azerbaycan ile Bakü ve Derbend arasındaki Hazar Denizi sahillerini ele geçirdiklerinde, Moskova ile Hazar’ın batı kıyısı boyunca uzanan İran toprakları arasında yolculuk yapmak da imkânsız hâle geldi ve seyahat güzergâhının yönü geçici olarak Hazar’ın doğu kıyılarına doğru kaydı.

Kısacası, yabancı tüccarları kasabasına çekmek için 1586’da başarısız bir girişimde bulunan Astarhan voyvodasının da fark ettiği üzere 1570’ler ve 1580’ler ticaret yapmak için hiç de elverişli zamanlar değildi.<sup>33</sup> Bununla birlikte işler kısa süre içinde değişecekti. Livonya Savaşı’nda alınan yenilgi Rusya’nın Atlantik Okyanusu’na Baltık Denizi tarikiyle açılan bir mahreç edinme şansını ortadan kaldırmıştı. Moskova’nın, dikkatini yeniden güney ve güneydoğu sınırlarına çevirmeye icbar eden ikinci gelişme ise Kırım Hanlığı’nda yaşanan halefiyet kriziydi. Ruslar çok geçmeden, Kafkas sınırında bir seri yeni kale inşa ettiler. Rusya; Kırım Tatarlarının bir kolunu da kapsayan Osmanlı karşıtı geniş çaplı bir koalisyon kurduktan sonra, İran’ın yanı sıra Orta Asya Hanlıkları ile de yakın ilişkiler tesis etmeye artık hazırды.<sup>34</sup>

<sup>31</sup> M.V. Fekhner, *a.g.e.*, s. 61-62.

<sup>32</sup> P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 61-62.

<sup>33</sup> Cantal Lemerrier-Quellejey, “Les routes commerciales et militaires au Caucase du Nord aux xvie et xviii siècles”, *Central Asian Survey*, 4 (1985), s. 4.

<sup>34</sup> Bkz. Alexandre Bennigsen, “La poussée vers les mers chaudes et la barrière du Caucase. La rivalité ottomano-moscovite dans la seconde moitié du xvie siècle”, *Journal of Turkish Studies*, 10

## II. Şah I. Abbas'ın Dönemi

Rusların güneydeki topraklara yönelik ilgilerinin yeniden canlanması ise fiilen, Şah I. Abbas'ın 1587'de tahta çıktığı tarihe denk geldi. Safevî Devleti, Şah I. Abbas'ın yönetimi altında (1587-1629) siyasi gücünün ve askerî kudretinin zirvesine ulaştı. Abbas'ın yayılcı politikaları onu aynı zamanda Osmanlılar ile çatışmaya da soktu. Rusya ile İran'ın tesis ettiği temasların rasyonelitesini temin eden husus ise bu müşterek komşudan gelen tehdit ve Moskova ile İran'ın bu tehdidi müteakiben paylaşmaya başladıkları Osmanlı karşıtı menfaatlerdi. Bu müşterek menfaatlerde aslında yeni bir şey yoktu. Osmanlı korkusu, İstanbul'un 1453'teki fethine kadar uzanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun, İstanbul'un fethini takiben Güneydoğu Avrupa'ya ve Karadeniz'in kuzey bölgelerine doğru yayılması Avrupa cephesinde ve benzer şekilde Batı Asya'da da endişe yaratmıştı ve Moskova'nın Türk karşıtı bir koalisyonla Müslüman müttefikler aramasının ilk sebebi de buydu. Rus sefirleri 1464-1465'te Herat'ı ziyaret ettiler, III. İvan aynı tarihlerde Şamahı'ya da bir elçi göndermişti.<sup>35</sup> Aynı esnada İranlı Akkoyunlu hanedanının hükümdarı Uzun Hasan ile Moskova arasında kurulan temaslar aynı gelişmenin bir parçasıydı. Bu gelişmeyi müteakiben, Kırım Tatarlarının Rusya'nın güneyinde Osmanlı'nın vekilleri olarak ortaya çıkması, Moskova ve Kazvin'in müşterek endişelerini daha da güçlendirdi.<sup>36</sup>

Safevîlerin kuzeydeki komşularına yönelik daha Şah I. Abbas'tan önce uyanan ilgilerinin sebebi, esasen Osmanlılarla giriştikleri savaşlarda yaşadıkları başarısızlıklardı. Osmanlıların 1550'lerde Azerbaycan ve Şirvan'ı ele geçirmeye yönelik girişimleri Şah I. Tahmasb'ı (1524-1576) 1552-1553'de Moskova'ya bir heyet göndermeye icbar etti. 1555 tarihli Amasya Antlaşması aslında Safevîler açısından sindirilmesi zor bir barıştı. Bu barış, Osmanlıların on yıl boyunca Astarhan'a yönelik tecavüzleri izledi, bu ise Moskova ile Kazvin'i diplomatik ilişkileri güçlendirmek için daha da istekli kıldı.<sup>37</sup> Amasya Barışı İran'a, Azerbaycan ve Mezopotamya'nın büyük kısmına mâl olmuştu. Astarhan'ın Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi, sırasıyla hem hayati önemi haiz bir ticaret merkezi üzerindeki Rus kontrolünü ortadan kaldırdı hem de güney ile kuzey arasındaki en önemli ticaret rotasını inkıtaya uğrattı. Osmanlıların Tiflis şehri de dâhil olmak üzere Gürcistan ve Şirvan bölgelerini işgal ettiği 1580'lerde işler daha da kötüleşti ve Rusya ile İran arasındaki koalisyon daha mantıklı bir hâl aldı. Şah Hudâbende (1578-1587), Moskova'ya gönderilen ilk ciddi Safevî heyeti aracılığıyla iki ülke arasında bir koalisyon kurmayı önerirken bağımsızlıklarının sağlanmasını

(1986), s. 15-46. Rusların Buhara Hanlığı ile temasları için bkz. M. lu. Luldasev, *K storii torgovyei i posol'skiikh svyazei Srednei Azii s Rossiei v XVI-XVII v.*, Tashkent 1964, s. 47 vd.

<sup>35</sup> P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 35.

<sup>36</sup> P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 40. Kazvin 16. yüzyılın ikinci yarısında Safevîlerin başkentiydi.

<sup>37</sup> P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 43-44; Alexandre Bennigsen, "L'expédition turque contre Astrakhan en 1569", *Cahiers du monde Russe et Soviétique*, VIII, 3 (1967), s. 427-446; Hélène Carrère d'Encausse, "Les routes commerciales de l'Asie Centrale et les tentatives de reconquête d'Astrakhan", *Cahiers du monde Russe et Soviétique*, XI, 3 (1970), s. 391-422.

müteakiben Derbend ile Bakü'yü de Ruslara bırakacağını vadetti. Rus kaynaklarında Andi Bey olarak anılan Hadi Bey'in başkanlık ettiği bu heyet, hedefleri konusunda cesur gözüküyordu; fakat herhangi bir somut sonuca ulaşamaması bakımından ileriki yıllarda gönderilecek sefaret heyetlerinin tipik bir örneğini oluşturdu. İran, daha sonraki temasların da göstereceği üzere, geleceğin muhtemel müttefiki olarak Rusya'nın teveccühünü kazanmak için yeteri kadar hevesliydi, ama Osmanlı Türklerinden de üçüncü taraflarla Osmanlı karşıtı resmî bir ittifak kuramayacak kadar çekiniyordu.

Hadi Bey'in başkanlık ettiği bu ilk heyet, her ne kadar müşahhas sonuçlara ulaşamamış olsa da iki ülke arasında, Grigoriî Boris Vasil'chikov'un elçilik heyetinin 1588'de Kazvin'e gönderilmesiyle başlayan muntazam ve mutat elçi teatilerinin yolunu açtı. Bu heyetlerden hiç birinin temasları Rusya ile İran arasında herhangi bir resmî antlaşmanın imzalanması ile sonuçlanmadı; çünkü Şah I. Abbas, Moskova ile Türk karşıtı bir koalisyon akdederek Osmanlılarla yapılacak eli kulağında olan barışı tehlikeye atmayı göze alma konusunda gönülsüzdü. Diğer yandan bu temaslar aslında tümüyle de semeresiz değildi. Zira Hadi Bey'in 1589'da gerçekleşen ikinci elçiliği iki devlet arasında yakın ekonomik ilişkilerin tesis edilmesi sonucunu doğurdu veya bu türden ilişkilerin geliştirilmesine yönelik isteklerin en azından yazılı şekilde ifade edilmesinin temellerini attı. Bu yazılı beyanlarda Ruslar, ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi hususundaki arzularını açık bir şekilde ifade etmişlerdi. Çar'ın, Hadi Bey'in elçilik heyeti vesilesi ile açıkça dile getirdiği İranlı tüccarlar için serbest ticaret taahhüdü, Safevî delegasyonuna eşlik eden müstakil Gilan heyeti için de müstesna ve hoş bir jest oldu. Bu heyete eşlik eden İran delegasyonunun temel endişesi ise hem Astarhan'daki Gilanlı tüccarların haksız davranışları hem de Rus pazarlarına serbestçe girebilmeleri idi.<sup>38</sup>

Şah I. Abbas'ın bu yıllarda giriştiği kuzeye yönelik diplomatik manevralar, her şeyden önce Osmanlılara karşı İran'ın pozisyonunu güvence altına almaya matuftu; fakat bu diplomatik girişimler gittikçe artmakta olan ticari ilişkileri de kapsamaya başlamıştı. “*Kaya*” denilen heyet 1591'de Moskova'ya diplomatik bir görev için gönderilmiş olsa da Şah I. Abbas, bu heyet aracılığıyla Rusya ile ticari bağların tesis edilmesine dair arzusunu da ifade etmişti. Rusların bu teklifi kabul etmesi, aslında bu heyetin elde edebildiği yegâne somut neticeydi.<sup>39</sup> Mayıs 1592'de Şah Abbas, “*Kaya*” heyeti Rusya'dan dönmeden çok önce diğer heyeti Rusya'ya gönderdi. Hacı Hüsrev'in başkanlık ettiği bu heyetin amaçları arasında, İranlı tüccarların taşıdığı devlet malları için gümrüksüz ticaret imtiyazının temin edilmesi de vardı. Heyet hiçbir siyasi sonuç elde edemedi, fakat ticari konuda kaydettiği başarı siyasi konulardaki etkisizliğini fazlasıyla telafi etmişti; çünkü Şah'a, Rusya'da gümrüksüz ticaret yapma hakkı tanınmıştı. Mantıklı biçimde bundan sonraki diğer

<sup>38</sup> P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 136 vd., s. 149 vd.

<sup>39</sup> P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 111. “*Kaya*” ismi muhtemelen heyete başkanlık eden elçinin adını değil, daha ziyade onun unvanını gösteriyor, bkz. *Russian embassies to the Georgian kings (1589-1605)*, c. 2, ed. William Edward David Allen; çev. Anthony Manog, London 1970, s. 534.

adım atıldı ve Şah Abbas, Hacı Hüsrev'in geri dönmesini beklemeden Rusya'ya 1593'te başka bir heyet gönderdi. Bu heyetin başkanı olan Hacı İskender, diplomatik misyon kisvesi altında Rusya'ya gönderilen ilk Safevî resmî tüccarıydı.<sup>40</sup> Yanında devlete ait bir hayli mal getirmiş olan Hacı İskender, ticarete konu olan malları istediği gibi seçme konusunda serbest bırakılmasına rağmen, getirdiği malları toptan satma talebi Ruslar tarafından reddedilince alışverişi sonuçlandırmayı başaramadı. Ayrıca onun, getirdiği malların değerini abarttığı ve bu malların mukabilinde Ruslardan haddinden fazla mal talep ettiği de söylenir.<sup>41</sup>

Ortak bir zemin bulmak için yapılan bu ilk teşebbüsün başarısız olması ise sonraki görüşmeleri engellemedi. Şah, 1594'de Hadi Bey'in yönetimindeki üçüncü sefaret heyetini Rusya'ya gönderdi. Bu heyete eşlik eden devlet tüccarları yanlarında, başka şeylerle beraber tahminen 200 kilo kadar ipek de taşıyorlardı; ayrıca Şah adına Moskova'dan silah, metal eşyalar ve samur kürkleri ihtiva eden bir hayli "*himayeye mahzar*" mal da satın aldılar. Moskova, 1597'de İran'a V.V. Tiufiakın başkanlığında bir elçilik heyeti gönderdi. İran'a varmadan önce müeselsel üç başkanı da arka arkaya ölen bu talihsiz misyonun ticari bir boyutu da vardı, çünkü görevlerinden biri de bir ticaret antlaşması imzalamaktı. İki ülke arasındaki ticari ilişkileri belli bir standarda bağlamak için planlanmış olan aynı görev, yeni çar Boris Godunov'un 1600'de, Zhirov ve Zasekin'in başkanlığında gönderdiği tam yetkili elçilik heyetine de tevdi edilmiş gibi görünüyor.<sup>42</sup>

Siyasi ve ticari hedefler arasındaki asimetri 1590'lar boyunca İran ile Moskova arasındaki ilişkileri belirlemeye başladığında bile siyasi hedefler ticari kaygıları muvakkaten de olsa gölgede bırakmayı sürdürdü. Rusya ise, İran'ı Osmanlı karşısı bir ittifaka dâhil etme konusundaki hevesini kaybetmedi. Bununla birlikte bu noktada Şah Abbas'ın farklı öncelikleri vardı. Şah; 1589-1590'da Osmanlılar ile imparatorluğunun kuzeyindeki geniş topraklardan feragat etmesi mukabilinde elini serbest bırakan bir antlaşma imzaladıktan sonra Osmanlılarla savaş hâlini sürdürmeyi ciddi şekilde düşünmedi ve ayrıca bu esnada Türk karşısı etkili bir tutum sergileyecek durumda da değildi. Moskova tarafından, İran'ın daha evvel yollanmış olduğu birkaç heyete cevaben 1595'te gönderilen Zvenigorodskii heyetinin

<sup>40</sup> P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 202.

<sup>41</sup> P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 205-208; P.P. Bushev, "İranskii kuptsina kazim-Bek v Rossii, 1706-1709 gg.", *Iran* (sbornik statei), Moscow 1973, s. 167. İranlı tarihçi Müezzî; Hacı İskender'in, alışverişe konu olan mallar arasındaki değer farkına rıza göstermemesinin sebebini Şah I. Abbas'ın talimatlarının eksikliğine hamleder. Bkz. Najaf-qoli Hosayn Mo'ezzi, *Târih-e ravâbet-e şîyasî-ye Îrân bâ donyâ*, Tehran 1326/1947-1948, s. 254.

<sup>42</sup> P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 362. Bu heyetin İran'daki temasları veya elde ettiği sonuçlar hakkında malumat sahibi değiliz; fakat Bushev'in, heyetin aslında Astarhan'dan daha öteye hiç yolculuk etmemiş olabileceği ve Şah I. Abbas'ın da netice itibarıyla bir ticaret antlaşması imzalamayacağını anlaşılmaması üzerine muhtemelen geri çağrıldığı şeklindeki hipotezinin yanlış olduğu kısa bir süre önce kanıtlandı. Maria Szuppe, Zhirov-Zasekin heyetinin 1601'de İsfahan'a ulaştığını gösteriyor, bkz. "Un marchand du roi de Pologne en Perse, 1601 1602", *Moyen Orient et Océan Indien*, 3 (1986), s. 90-91.

de fark ettiği üzere Özbeklere karşı sürdürülen savaş ve üstelik giriştiği dâhili reformlar Abbas'ın bütün enerjisini ve vaktini alıyordu. Ancak Abbas'ın siyasi feraseti ona, politik atmosferin değişkenliği de göz önüne alındığında, Rusları büsbütün tersleyerek onları kendisinden soğutmaması gerektiğini söylüyordu. Safevî hükümdarının benimsediği çözüm ise; Rusları, İran'ın Osmanlılara karşı bir savaş planlamakta olduğu inancı ile başa başa bırakmak; aynı anda ise Şah'ın, Moskova ile Osmanlı karşıtı bir antlaşma imzalamaya istekli olduğu şeklindeki o sık sık dile getirilen vaadi tekrarlamaktı.

Bu esnada Transkafkasya, diplomatik girişimlerin asıl konusunu teşkil etmeye başladı. Bu bölge; Rusya, İran ve Osmanlı'nın nüfuz sahalarının birbirine yaklaştığı ve aynı zamanda çıkarlarının da çatıştığı yerd. Rusya 1500'lerin sonlarında, Tarkov Şamhalı'na karşı Dağıstan'a bir sefer düzenledi ve hepsi de Safevî hükümdarlığına tâbi olan Dağıstan, Derbend ve Bakü üzerinde hak iddia etti. Ruslar, Terek Nehri'nin güneyine birkaç tane kale inşa ettiklerinde; İranlıların, Rusya'nın İran'ın kuzey kanadına bu şekilde yanaşmasından duydukları korku, Moskova ile Gürcistan arasında Safevî karşıtı askerî bir ittifakın kurulabilme ihtimali ile ilgili bir kaygıya dönüştü. Kafkasya meselesi hakkında kendi elçilerini ihtiyatlı olmaları için uyararak Rusların aksine İranlılar, bu konu hakkındaki görüşlerini açık etmemekle belli ki ilgilenmiyorlardı. Şah Abbas tarafından Rus heyetlerine cevaben gönderilen sefaret heyetlerinin sayısının azlığı ve Safevî sarayını ziyaret eden muhtelif Rus heyetlerinin maruz kaldığı kötü muamele bunu göstermektedir.<sup>43</sup> Yine de aslına bakılırsa İran, eğer Osmanlı karşıtı bir müttefike sahip olma şansını kaybetmek istemiyorsa Moskova'nın Dağıstan, Derbend ve Bakü üzerindeki hak taleplerini reddetme konusunda daha dikkatli davranmak zorundaydı. Dolayısıyla, Moskova'nın Kafkas bölgesinde daha fazla ilerlemesini durdurmaya çalışmak, bu noktadan itibaren Şah Abbas'ın kuzey siyasetinin temel unsurlarından biri oldu.<sup>44</sup>

Rusya ile İran arasındaki jeopolitik denge 1598'den sonra İran'ın lehine değişti. Rusya'da sıkıntılı zamanlar olarak bilinen 1598-1613 arası havi kargaşa dönemi Rus devletini zayıflattırken, bu gelişme ile birlikte Rusya'nın Osmanlı karşıtı mücadelede güvenilir bir askerî ortak olarak fonksiyon icra etme kabiliyeti de azaldı. Fakat Osmanlı ve Kırım Tatarlarının tehditleri ve köylü isyanlarının sebep olduğu yıkım, Moskova'dan Astarhan'a ulaşan güzergâhın geçici olarak kapanmasına yol açtığı için sözü geçen sıkıntılı zamanların en dramatik etkileri ticari ilişkilerde görüldü.<sup>45</sup> Rusya'da bunlar olup biterken Özbeklerle girişilen savaşları sonuçlandıran ve ordu ile idarede de bir dizi reform yapan İran ise, siyasi ve askerî sahalarda kayda değer etkinliklerde bulunduğu bir döneme girdi.

<sup>43</sup> P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 294-320.

<sup>44</sup> P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 217-229.

<sup>45</sup> P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 432-433; P.P. Bushev, *a.g.m.*, s. 168.

Bu gelişmelerin sonucu olarak, Rusya ile İran arasında artan soğukluk her iki tarafın Kafkasya'ya dair süregelen tutkularıyla birlikte daha da kötüleşti. Şah Abbas 1603-1604'de, düşmanı olan Osmanlılar'a karşı Safevîlere yardımcı olma konusunda daha iyi bir vaatte bulunmuş gibi gözükten muhtelif Batı Avrupa devletlerine yönelik kapsamlı bir diplomatik girişim başlatmış olsa da, ki aynı esnada Osmanlı Devleti ile silahlı çatışmalar da kaldığı yerden yeniden başlamıştı, Şah'ın Ruslardan yardım talep etme konusundaki arzusu azaldı ve dahası Şah, bu noktadan itibaren siyasi niyetlerinin gerçek mahiyetini de hemen hemen hiç gizleyemedi. Moskova ile fiilî anlamda Türk karşıtı bir antlaşma yapma isteği hiç taşımamış olan Safevî Şah'ının artık bütün isteği; Rusların, İran'ın kuzey sınırı için bir tehlike oluşturmadığından emin olmaktı.<sup>46</sup> Kafkasya'da hücum hazırlıkları yaptıkları için Rusların da, kendi hesaplarıncı, İran'a yardım etme konusundaki gönülsüzlükleri gitgide artıyordu. Gerçekten de Şah Abbas, Osmanlılara karşı harekete geçmek için uygun anı beklerken; Rusya ise, Türklere ve İranlılara karşı mücadele eden Kakhet Prenslığı'nin hâkimi Aleksandr'a bu mücadelesinde yardım ederek Kafkasya ile ilgili hak taleplerini yeniden öne sürdü. Bu gelişme ise İran'ı bu bölgeleri fethetmek için 1605'de harekete geçirdi. Askeri açıdan müdahale edecek gücü olmayan Ruslar, İran'ın hareketini protesto etmek ve kaybettikleri bölgeyi yeniden kazanmak için bir heyet göndermekten daha fazlasını yapamadılar.

Müteakip dönemde ne ticari ne de diplomatik ilişkiler gelişti. Bu dönemde Gürcistan ve Şirvan, Şah Abbas'ın Kafkasya seferlerinin ve Osmanlılara karşı yürüttüğü savaşların sonucunda en az Azerbaycan'ın batı kısımları kadar zarar gördü. 1607-1608'de harabeye dönen Şamahı ticaret pazarının<sup>47</sup>, ayrıca Osmanlı-Safevî savaşları nedeniyle uzun vadede de küçüldüğü söylenir.<sup>48</sup> Rus tarafındaki gidişat ise huzur ve istikrardan yoksundu. Bir süreliğine Astarhan'ı da işgal eden Kazak yağmacıların başlattığı bir isyan ile karşı karşıya kalan Moskova Devleti, bu sebepten ötürü İran ile resmî ilişkilerine 1613'e kadar ara verdi.

Nihayet aynı yıl içinde Çar Mikhail Romanov'un tahta çıkması, iki ülke arasındaki mutlak diplomatik temasların yeniden başlaması için gerekli zeminin temelini attı. Bir yıl sonra Ruslar, ticari ve diplomatik bağları canlandırmak için İran'a Tıkhonov başkanlığında bir heyet gönderdiler. 1615 ve 1616 yılları ile 1618-1620 arasında gönderilen heyetler ve bunları takip eden diğerlerinin tümü, Çar'ın ısrarlı şekilde malî yardım talebinde bulunmasının da gösterdiği üzere, Rusya'nın hem devam eden iktisadi zayıflığını hem de Gürcistan problemini Safevîlerle masada çözme konusundaki gönülsüzlüğünü ortaya koydu. Kuzeyden gelen muhtelif heyetlerin Safevî sarayında maruz kaldıkları kaba ve kötü muamele; Moskova'nın nüfuzunun, Rusya'nın kudretsizliğinin açıkça farkında olan Şah I.

<sup>46</sup> P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 382-383.

<sup>47</sup> *A chronicle of the Carmelites in Persia and the papal mission of the XVth and XVIIIth centuries*, c. 1, London 1939, s. 114.

<sup>48</sup> Adam Olearius, *Vermehrte Neue Beschreibung der Muscovitischen und Persischen Reyse*, Schleswig 1656; yeniden basım Tübingen 1971, s. 443.

Abbas'ın nezdinde ne kadar azaldığını göstermektedir.<sup>49</sup>

Şayet Rus diplomatların İsfahan'da maruz kaldıkları soğuk karşılamalar, Moskova'nın İran'ın gözündeki öneminin gerçekten de azalmakta olduğunu gösteriyorsa bu durum; Abbas'ın, İran'ın kuzey hududuna ilişkin kaygılarını sadece Kafkasya sınırının güvenliğini takviye etmekle sınırlandırmak için iyi sebeplere sahip olmasından kaynaklanıyordu. Çünkü Türklere karşı yürütülen savaşta İran'ın 1618'de kazandığı zafer, Ruslardan doğrudan yardım talep edilmesini artık gereksiz kılmıştı. Ticari açıdan da işler değişiyordu. Rusya'ya ilk zamanlarda, genellikle Osmanlı İmparatorluğu üzerinden gönderilen İran ipeğinin ihraç edilebileceği muhtemel bir alternatif mahreç olarak bakan Abbas artık, Anadolu ve Hazar Denizi rotalarına alternatif olmak üzere daha 1608'in başlarında önerilmiş olan Basra Körfezi'nin deniz ticaret rotasını üçüncü bir seçenek şeklinde değerlendirmeye başlamıştı bile. Safevî şahı, Batı Avrupa'nın egemen güçleri ile ilişkiler kurarak siyasi pazarlık gücünü de artırdı.<sup>50</sup> Bunun sonucu ise, İran'daki Rus etkisinin azalması oldu. Abbas'ın Basra Körfezi'ne yönelik stratejisini gerçekleştirmesine ise Rusların ne ticari ne de askerî açıdan bir faydası oldu. Safevî şahı; Basra'da Portekizliler ile mücadele ederken ve Basra Körfezi'ndeki ticari planlarını uygularken ihtiyaç duyduğu yardımı artık, başta İngilizler ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketi olmak üzere, bölgeye yeni gelen aktörlerden temin etmeye başlamıştı. Tüm bu gelişmelerin, Rusya'yı İran ipeğinin ihraç edilebileceği resmen tasdik edilmiş üçüncü bir mahreç olarak kabul etme fikrine Safevîler açısından son verdiğini kabul etsek bile, bunların hiçbirini iki ülke arasındaki ticari alışverişi yine de sekteye uğratmadı. Örneğin, Moskova'ya 1616'da giden Muhammed Kazım'ın başkanlığındaki heyetin ticari bir amacı vardı. Heyet, Rusya'ya yalnızca ipek götürmekle kalmadı; aynı zamanda Rusların İran'daki kendi tüccarlarını daha fazla himaye etmek için hemen harekete geçmelerini de sağladı.<sup>51</sup> İran'ın değişen öncelikleri; Rusları, ipek ticareti esnasında gerek müstakil gerekse diplomatik trafikle birlikte devam ettirdikleri faaliyetlerini sürdürmekten alıkoymadı. 1620'lerdeki sayısız örnek bu gerçeği teyit etmektedir. Meselâ, 1626 tarihli bir taktır; Rus tüccarların, mallarını Gilan'da ipek karşılığında takas etmek için Hazar Denizi tarikiyle kuzeyden aşağıya geleceklerini beyan ediyor.<sup>52</sup> Şah I. Abbas'ın ölümünü ve Gilan'da patlak veren bir isyanı takip

<sup>49</sup> P.P. Bushev, *Istoriia posol'stv i diplomaticheskikh otnosbenii russkogo i iranskogo gosudarstv v 1613-1621 gg.*, Moscow 1987, s. 44-45, 53.

<sup>50</sup> P.P. Bushev, *Istoriia posol'stv ...1586-1612*, s. 339, 349.

<sup>51</sup> P.P. Bushev, *Istoriia posol'stv ...1613-1621*, s. 139 (Metindeki orijinal cümle "...Russian steps toward greater protection of Iranian merchants in Iran." şeklindedir. Fakat makalenin konusu ve yazarın anlattığı meseleler dikkate alındığında yazarın cümledeki bir kelimeyi sehven yanlış yazdığına kanaat getirdiğim için cümleyi "...Russian steps toward greater protection of Russian merchants in Iran." şeklinde kabul ederek çevirdim. Beni bu konuda uyaran Dr. Öğr. Üyesi İrfan Koktaş'a teşekkür ederim, çev. notu).

<sup>52</sup> Algemeen Rijksarchief, The Hague (bundan böyle ARA kısaltmasıyla gösterilecek), VOC 852, Batavia to Persia, Aug. 14, 1625, fol. 124; *Bronnen tot de Geschiedenis der Oostindische Compagnie in Perzië 1611-1638*, ed. Hendrik Dunlop, The Hague 1930, s. 199.

eden aylarda on Moskovalı tüccar, Gilan'da isyancılar tarafından soyulduktan sonra 1629 yılında İsfahan'a vardılar. Toplam yüklerinin 500 balya ipekten oluştuğunu iddia ettikleri için, isyanın lideri olan Garip Şah'ın mağlup edilmesinden sonra tüccarların zararları tanzim edildi.<sup>53</sup> Son örnek olarak, Astarhan'dan Rusya'nın çeşitli şehirlerine 1623 yılında toplamda iki bin kilodan fazla ipek sevk edildiğini ekleyelim.<sup>54</sup>

1620'lerden günümüze ulaşan malumatın ekseriyeti, resmî düzeyde devam eden emtia takası hakkındadır. 1621-1623 arasında görev yapan Korob'in heyetine eşlik etmiş tüccarlardan biri olan Griaznom Selivanov, İran'a 500 ruble değerinde samur kürkü getirmişti ve bu kürklerden elde edeceği gelirle de silah satın almak niyetindeydi. Heyet ile birlikte seyahat eden üst düzey diğer bir tüccar olan Ivan Afanasevich ise, İran'da ipek satın almak amacıyla beraberinde ticari eşya getirmişti.<sup>55</sup> Korob'in heyetinin ardından Ruslar 1623'te İran'a Fedot Kotov'u resmî tüccar olarak gönderdiler. Yanında Çar'a ait ticari emtia taşıyan Fedot'a ayrıca, yol güzergâhının haritasını çıkarma ve İran hakkında bilgi toplama görevi de verilmişti.<sup>56</sup> Kotov'u, ipek ticaretinin Hazar güzergâhı üzerinden yapılmasını teşvik etmek amacıyla 1623'te İran'a gelen bir Rus büyükelçisi takip etti. Lakin gelinen nokta itibarıyla, ipek ticaretinin zaten Basra Körfezi üzerinden yapılmasını özendirmeye kararlı olan Şah Abbas, Rus elçisinin tekliflerini reddetti. Heyete eşlik eden tüccarların Moskova'ya dönmeden önce yaklaşık 150 balya ipek satın aldıkları söylenir.<sup>57</sup> İran'a iki yıl sonra gelen Rus büyükelçisi de, görünüşe bakılırsa, aynı görevle vazifelendirilmişti. O da görevini başaramadan geri dönmüş gibi gözüküyor.<sup>58</sup>

Şah Abbas, hükümdarlığının sonlarına doğru Ruslarla ilişkilere düşük seviyede bir öncelik tanımıştı. Onun bu tercihi, iki ülke arasındaki ticari ilişkilere ve özellikle de ticari imtiyazlara ve usullere ilişkin yasal durumun bir türlü çözüme kavuşturulmamış olması gerçeği ile de izah edilebilir. Kuzeyli tüccarların bu durumdan İran'daki emsallerine kıyasla daha fazla zarar gördükleri ise muasır Rus kaynakları tarafından öne sürülmektedir. Aynı kaynaklar, her iki ülkenin sakinlerinin diğer ülkenin topraklarında serbestçe faaliyet gösterebildiğini söylemekle birlikte, aslında iki ülkenin tüccarları arasında eşit olmayan bir durumun varlığına da dikkat çekiyorlar. Çünkü Rus tüccarların, faaliyetleri esnasında Gilan ve Erdebil'in yerel

<sup>53</sup> H. Dunlop, *a.g.e.*, s. 306.

<sup>54</sup> Paul Bushkovitch, *The merchants of Moscow 1580-1650*, Cambridge 1980, s. 96. Miktar, 4.400 ansır olarak verilmiştir. Ansır, Buhara mahreçli bir ağırlık birimidir. Ağırlığı, 17. yüzyılın sonlarında bir pound'a eşitti (Bir pound 453,6 gramdır, çev. notu).

<sup>55</sup> P.P. Bushev, "Posol'stvo V. G. Korob'ina i A. Kuvshinova v Iran v 1621-1624 gg.", *Iran: Ekonomika. Istoriia Istoriografiia. Literatura (sbornik statei)*, Moscow 1976, s. 126-128.

<sup>56</sup> Bkz. Fedot Kotov, *Khozhdenie kuptsa Fedota Kotova v Persiyu*, ed. ve çev. N.A. Kuznetsova, Moscow 1958.

<sup>57</sup> H. Dunlop, *a.g.e.*, s. 60.

<sup>58</sup> H. Dunlop, *a.g.e.*, s. 191.



yöneticileri tarafından sürekli taciz edilip engellendikleri ve getirdikleri ticari emtiaların da yine aynı yöneticilerin sıkı denetimine tâbi tutulduğu söylenir. Meselâ, Şamahı hâkimi Yusuf Han, ülkesini ziyaret eden Rus tüccarlara yasal koruma sağlamayı reddetmiş, hatta onları esir almıştı. Diğer yandan resmî heyetlere eşlik eden İranlı tüccarlar, resmî tüccar görüntüsü altında hareket etme eğilimi gösteriyorlar ve yanlarındaki emtiaları da resmî mallara tanınan vergi muafiyetinden yararlanmak için, rutin bir şekilde, Şah'ın malları olarak ibraz ediyorlardı. Ruslar tarafından gösterilen güvenin suiistimal edilmesi olarak algılanan bu durumun gerçek olduğunu, Abbas'ın Korob'in'in başkanlık ettiği Rus elçilik heyetine verdiği söz de tasdik etmektedir; Abbas bu şikâyetler üzerine, bundan sonra, kendisi tarafından gönderilen tüccarların yanlarında, resmî tüccar statüsüne sahip olduklarını gösteren birer mühürlü mektup bulunacağını söylemişti. Sadece bu statüye sahip olan İranlı tüccarlar mürûriyelerden ve vergilerden muaf olacaklardı.<sup>59</sup>

### III. 1629-1667 Dönemi

Şah I. Abbas'ın 1629'daki ölümü, Safevî Devleti ile Romanov Devleti arasındaki ilişkilerde meydana gelecek kayda değer değişimlerin de başlangıcını teşkil eder. Abbas'ın halefi olan Şah Safi, ipek ticaretine büyük babasından çok daha az ilgi duydu ve onun hükümdarlığı döneminde, zaten hiçbir zaman total bir hâl almamış olan devletin ihracat üzerindeki tekeli de, müstakil tüccarlara daha fazla özgürlük tanıdığı için hızlı şekilde ortadan kalktı. Keza, Safevîlerin ülkenin kuzey bölgelerinde asayişini temin etmeleri ve İran'ın kuzey bölgelerinin yeniden canlılık kazanması daha elverişli bir ticaret ikliminin oluşmasına katkıda bulundu. Alman seyyah Adam Olearius 1630'larda, Şamahı'nın canlanmasına tanıklık etmiştir. Şamahı'yı büyük bir pazara sahip ticaret merkezi konumundaki bir kasaba olarak tanımlarken, pazarda her türlü malın el değiştirdiğini ve kasabada ayrıca yabancı tüccarlar için de birkaç tane kervansaray bulunduğunu aktarır.<sup>60</sup> Türk seyyah Evliya Çelebi, Olearius'tan on yıl sonra Şamahı'dan sitayişle bahsetmiş ve kasabada, güzel inşa edilmiş yedi bin ev, yetmiş adet cami, “*her birinde binlerce toman değerinde ticari malın depolandığı*” kırk tane kervansaray ve 1.200 dükkânın bulunduğunu zikretmiştir.<sup>61</sup>

Tüm bunlar, ticari bir canlanmayı sağlayacak yeni fırsatların işareti gibi gözükse de İran'ın kuzey bölgelerindeki savaş, hastalık ve isyan hâli İran ile Rusya arasındaki ticari trampa hacminin artmasını muvakkaten engelledi. 1630'lar hem İran ile Osmanlılar arasındaki düşmanlığın yeniden alevlenmesine hem de Kazaklar tarafından güvensiz bir hâle getirilen Hazar Denizi bölgesinde emniyetin ortadan kalkmasına tanık oldu.<sup>62</sup> Müteakip dönem de ticari açıdan pek bir gelişmeye tanık

<sup>59</sup> Bkz. P.P. Bushev, “İranskii kuptsina...”, s. 169; P.P. Bushev, *Istoriia posoVstv ...1613-1621*, s. 203-204; P.P. Bushev, “Posol'stvo Korob'ina...”, s. 146-150; F. Kotov, *a.g.e.*, giriş, s. 11.

<sup>60</sup> A. Olearius, *a.g.e.*, s. 444.

<sup>61</sup> Evliya Efendi, *Narrative of travel in Europe, Asia, and Africa in the seventeenth century*, c. II, çev. Joseph von Hammer, London 1834; yeniden basım, New York-London 1968, s. 160.

<sup>62</sup> H. Dunlop, *a.g.e.*, s. 424.

olmadı. 1633 ile 1637 arasındaki dönemde Kuzey İran'da uzun süre devam eden veba salgını, ipek üretimini etkilediği gibi çiftçi ve tüccar tabakalarını da kırıp geçirmişti. İran'da iş yapan bir Rus tüccar 1635-1636 yılında, söylentilere göre, getirdiği 6.500 tümen değerindeki bakır, kürk ve nakit mukabilinde ülkesine yalnızca 4.000 tümenlik mal götürebilmişti. Kendisine eşlik eden arkadaşlarının neredeyse hepsi ise vebadan ölmüştü.<sup>63</sup> Bu dönemde İran'da çok az Rus tüccar vardı, kuzey güzergâhı tarikiyle ihraç edilen resmî olarak tescillenmiş ipek miktarı da bu sebepten ötürü önemsizdi. Nitekim 1634'te İran'dan Rusya'ya hiçbir şey nakledilmedi, ayrıca İran'ın 1635'te ihraç ettiği söylenen 1073 balya ipekten yalnızca sekiz tanesi Rusya'ya gönderildi. Ertesi yılki veba salgını ise seyrüseferi tamamen imkânsız hâle getirdi.<sup>64</sup> Son olarak, 1647-1652 yılları arasında Gürcistan ve Dağıstan yüzünden yaşanan sınır ihtilafları, ticari seyrüseferi bir kez daha durma noktasına getirdi. 1650-1651'de ise 138 balya İran ipeği, alıcı bulunmadığı için, Astarhan'da bir depoda kalmıştı.<sup>65</sup> Bu dönemde Rusya üzerinden ne kadar az ipek nakledildiği, Rus ticareti hakkında bilgi vermek için İsveç krallığı için 1653'te kaleme alınan bir raporda da görülmektedir. Raporu kaleme alan Johan de Rodes, her üç yılda bir Arhangelsk üzerinden aktarması yapılan İran ipeğinin miktarının 120 ila 150 balya arasında olduğunu tahmin etmişti.<sup>66</sup>

Doğal sıkıntılar ve savaş hâli Rusya ile İran arasındaki ticari seyrüseferin gerçek anlamda gelişmesini muvakkaten geciktirmiş olabilir, fakat bu konudaki gerçek ve uzun vadeli asıl engeli siyasi alanda yaşanan eş zamanlı değişimler oluşturmuydu. Siyasetin Rusya'daki ticaret üzerinde tesir ettiği bu derin etki, muhtelif Avrupa devletlerinin Rusya tarikiyle İran'a kadar uzanan transit ticarete dâhil olmak için başlattıkları girişimlere Rus yönetiminin verdiği tepkilerde de açık bir şekilde görülmektedir. Avrupalıların başlattığı bu girişimlerin hepsi ipek ile ilgiliydi; çünkü ipek, zenginlerin kıyafetlerinde kullanıldığı için, Barok Avrupa'da gördüğü rağbet giderek artmakta olan bir emtiyaydı. Batı Avrupa'nın yalnızca İngiltere, Hollanda, Fransa ve İsveç gibi büyük ticari güçleri değil, Holstein\* ve Courland\*\* gibi daha küçükleri bile Doğu'ya doğru transit bir güzergâh açmak amacıyla 17. yüzyıl boyunca ticari heyetler hazırladılar.<sup>67</sup>

<sup>63</sup> H. Dunlop, *a.g.e.*, s. 566.

<sup>64</sup> H. Dunlop, *a.g.e.*, s. 28, 547, 564, 587, 590, 599, 612.

<sup>65</sup> V.A. Baiburtian, *Armienskaia koloniia novoi Dzhul'fy v XVII veke: rol' novoi Dzhul'fy v irano-evropeicheskikh politicheskikh i ekonomicheskikh svyazakh*, Erevan 1969, s. 93-94.

<sup>66</sup> "Beskrivning av handelsförhallandena i Ryssland, avfattad av Johan de Rodes", belge: 19, ed. Artur Atman vd., *Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet. Dokument ur svenska arkiv*, Stockholm 1978, s. 114.

\* Yutland Yarımadası'nın Eider nehri ile Elbe nehrinin arasında kalan güney kısmıdır. Günümüzde yarımadanın güneyi Almanya'ya, kuzeyi ise Danimarka'ya aittir (çev. notu).

\*\* Batı Dvina nehrinin güneyinde bulunan bu bölge Baltık Denizi'nin sahilindedir (çev. notu).

<sup>67</sup> Bkz. E.S. Zevakin, a.g.m.; Heinz Mattiesen, "Die Versuche zur Erschliessung eines Handelsweges Danzig-Kurland-Moskau-Asien, besonders für Seide", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 3 (1938), s. 533-569.

Rusların bu tekliflere verdikleri tepkileri çift yönlü bir saik belirlemiştir. Bu saiklerden biri, yabancı tüccarların rekabetinden korkan ve 1627 yılından itibaren de devletten, yabancılara Rusya'da ticaret yapma hakkını sınırlamasını rica eden Rus tüccarlardan gelen baskıydı.<sup>68</sup> Rusya'nın, düşmanı olan Osmanlı'ya karşı müttefikler bulmaya yönelik mütemadi kaygısını oluşturan diğer saikte ise; Rus hükümetinin, siyasi sorunlara değil ticari ilişkilere ilgi duyan Avrupa ülkeleri ile yaşadığı uyuşmazlığa tanık oluyoruz. Moskova, Avrupa ülkelerinin Rusya'nın Osmanlı ile giriştiği mücadeleye aktif şekilde destek vermeye gönüllü olmaları koşuluyla yabancı ülkelere gelen tüccarlara ayrıcalıklar bahşetti. Bununla birlikte Avrupa ülkelerini motive eden husus, Rusya ile fiilî manada askerî antlaşmalar imzalamaya arzusunun ziyade, Rusya'nın iktisadî imtiyazlar bahşetmesini sağlamaktı. Sonuç itibarıyla transit bir seyrüsefer temin etmeye matuf bu türden teşebbüslerin hepsi de başarısız oldu. Bu başarısızlıklar, Rusya'ya 1636 yılında gelen ünlü Holstein elçilik heyeti için olduğu kadar Hollanda'nın transit pazarda bir köprübaşı elde etmeye matuf muhtelif girişimleri için de geçerlidir. Osmanlı ile sınırdaş olan Polonya ve Avusturya ise bu konudaki iki istisnayı oluşturuyorlardı. Bu iki ülkenin Rusya ile yakınlaşmaya ilgi duymaları kısmen ticariydi, çünkü İran ipeği ile ve bu ipeğin Avrupa'ya Rusya tarihiyle transit bir şekilde taşınmasıyla ilgileniyorlardı; ve ayrıca kısmen de siyasiydi, çünkü kendi sınırlarındaki Osmanlı askerî baskısını İran sınırına kaydırmaya kararlıydılar.<sup>69</sup>

Birbiriyle uyuşmayan bu hedefler, Batı Avrupa ile İran arasında Moskova tarihiyle doğrudan bir hat kurulmasını engellerken, benzer şekilde mütenakız olan çıkarlar da Rusya-İran ilişkilerini belirlemeye başladı. Bu bağlamda hiçbir gelişme, Safevîlerle Osmanlılar arasında 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan daha önemli değildi. Bu resmî uzlaşma, İran üzerindeki Türk tehdidini son verdi ve böylece İranlıların Osmanlılara karşı dışarıdan müttefikler temin etmeye duydukları acil ihtiyacı da açık şekilde izale etti. Safevî hükümdarları, bu tarihten Safevî Devleti'nin sona erdiği 18. yüzyılın başlarına kadarki ana dek, komşuları olan Osmanlıları kızdırmamak için dizayn edilmiş, had safhada temkinli bir politika takip ettiler.

Bu değişen koşullar, Romanovlar ile Safevîler arasındaki diplomatik trafiğin 1640'larda azalmasına yansdı. Şah Safi'nin on üç yıllık saltanat döneminde İran'a gelen Rus elçilik heyetlerinin bilinen sayısı bir ile sınırlı kalırken Şah I. Abbas dönemine damgasını vuran iki ülke arasındaki karşılıklı ve kesintisiz etkileşim de azalmaya başladı. Sözü geçen Rus heyeti ise İsfahan'a 1634'te ulaşmış ve söylendiğine göre, ipek satın almak için beraberinde yaklaşık 400 bin Hollanda florini değerinde nakit, kürk ve İngiliz kumaşı getirmişti ki bu rakamın abartılı olduğu açıktır.<sup>70</sup> Bu eğilim, Safi'nin halefi Şah II. Abbas'ın (s.1642-1666)

<sup>68</sup> E.S. Zevakin, a.g.m., s. 132.

<sup>69</sup> E.S. Zevakin, a.g.m., s. 153, 155; H. Dunlop, a.g.e., s. 614.

<sup>70</sup> H. Dunlop a.g.e., s. 505. Bu muhtemelen, Ebu'l Hasan Kazvinî'nin h.1045'de (1635-1636) geldiğini söylediği heyettir, *Favâ'id al-safaviyah*, ed. Maryam Mir Ahmadi, Tehran 1387/1988, s. 56.

döneminde yani Ruslar, Osmanlı karşısı dış politikalarına kaldıkları yerden yeniden başladıklarında kısmen tersine döndü. Yeni bir hükümdarın cülûsu, Moskova tarafından İsfahan'a bir tebrik heyetinin gönderilmesi için tabii bir vesileydi. Ne var ki bu heyetin İsfahan'a ulaşması yaklaşık beş sene sürmüştü.<sup>71</sup> İranlılar, bu heyete cevaben 1648'de Rusya'ya beraberinde büyük miktarda ipek de bulunan bir heyet gönderdiler.<sup>72</sup> Ruslar bunlara ilaveten 1651 ve 1653 yılında güneye elçiler ile ticaret heyetleri de yolladılar, bir İran heyeti de 1653'de Moskova'yı ziyaret etti.<sup>73</sup> Netice itibariyle 1647-1670 arasındaki dönemde Moskova İsfahan'a üçü elçi olmak üzere toplamda altı heyet göndermişti. İran'ın ise aynı dönemde Rusların aksine, Moskova'ya yalnızca üç heyet ile karşılık verdiği biliniyor. Bunlar sırasıyla 1648, 1651 ve Hadi Sultan'ın başkanlığını yaptığı 1657'deki heyetlerdi. Bu konudaki oransızlık 1670 ila 1692 arasındaki müteakip dönemde de devam etti. Rusya bu yıllar arasında, İsfahan'a üç büyükelçi ve on bir heyet göndererek İran'ı bir anti-Türk koalisyona dâhil etme konusundaki çabasını sürdürdü. İsfahan Ruslara, 1671'de bir heyet göndererek cevap verdi ve 1678-1679'da gelen Chirkov heyetine cevaben Moskova'ya Muhammed Hüseyin Han Bey'i gönderdi, fakat İranlılar bunun için on iki yıl beklemişlerdi.<sup>74</sup>

### V. 1667 ve 1673 Antlaşmaları

Rusya ile İran arasındaki ticaret 17. yüzyılın ortalarında da devam etti; fakat bu konuda çoğunlukla Rus tarafından gelen girişimlere rağmen, bu ticaret yine de “iki taraf”ın da imzaladığı resmî bir antlaşmaya tâbi değildi. İki ülke arasındaki ticari ilişkilerin düzenlenmesine gereken önemin ciddi şekilde verilmesi ise aynı yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşti. Ticari ilişkileri 1660'larda hukuki bir çerçeveye kavuşturmaya matuf ciddi girişimlerin başlamasının aslında esas sorumlusu, iki ülke arasındaki ilişkileri uzun süre boyunca belirlemiş olan aynı siyasi dürtülerdi. Rusya ve daha az oranda olmakla birlikte İran, Avrupa'daki büyüyen pazarlar açısından çok kazançlı bir hâl alan ipek ticaretinin bir bölümünü, Osmanlı İmparatorluğu

<sup>71</sup> ARA, VOC 1162, İsfahan to Heren XVII, 4 May 1647, fol. 181. Muasır bir kaynak olmayan *Fevaidü'l-safeyiye*, bu heyetin, hiç de makul olmayan bir şekilde, 1052/1642 senesinde yani II. Abbas'ın cülûs ettiği yıl İsfahan'da olduğunu iddia eder.

<sup>72</sup> Bkz. *The English factories in India 1646-1650*, ed. William Foster, Oxford 1914, s. 223.

<sup>73</sup> Bkz. Comelis Speelman, *Journaal der reis van den gezant der O.I. Compagnie Joan Cunaeus naar Perzië in 1651-1652*, ed. Albertus Hotz, Amsterdam 1908, s. 152; India Office Records (London), E/3/24/228, 10 Apr. 1654, *The English factories in India 1651-1654*, ed. William Foster, Oxford 1915, s. 271. Speelman, 1652 Mart'ında, iki Rus heyetinin İsfahan'daki yılbaşı kutlamasında hazır bulunduğunu kaydeder. Bu heyetler İran'a, “mallarını satmak için” gelmişlerdi. Speelman'ın Mazenderan'da bulunduğu 1654 yılında, East India Company mümessili John Spiller, “250 ile 300 Rus'un eşlik ettiği” bir Rus büyükelçisine rastlamıştı. Heyetin, “elçinin beraberindeki bediyeleri ve eşyaları taşıyan çok sayıda deveyi de vardı”. Aynı kaynağa göre, heyetin getirdiği emtiyanın bir kısmı Gilan'da satılmış, geri kalanı ise İsfahan'a gönderilmişti. Bu heyet, ARA, VOC 1203, Gamron to Batavia, 16 May 1654'de sözü edilen Lobanov-Rostovskii heyeti olmalıdır. Kazvinî ise yalnızca, 1063/1653'te İran'da bulunan bir Rus heyetinden söz eder, *Favâ'id al-safaviyah*, s. 68.

<sup>74</sup> P.P. Bushev, “Puteshestvie iranskogo posol'stva Mokhammeda Khosein Khan-Beka v Moskvu v 1690-1692 gg”, *Strany i narody Vostoka*, 18 (1976), s. 135, 136-146.

tarikiyle gelen transit güzergâhtan Astarhan üzerinden geçen kuzey rotasına çevirmekle ilgileniyorlardı. Bu gelişme İran'a, ülkenin ipek ticareti konusunda Osmanlılara olan bağımlılığını azaltma avantajı sağlayabilirdi. Bu esnada ise İran ile Osmanlılar arasındaki gerilim de uzun bir barış döneminin ardından yeniden belirmişti. Basra Körfezi tarikiyle yapılan ihracatın azalması ise Rusya alternatifinin İran'a cazip görünmesini sağladı. Moskova'nın dikkati, dışa açılan ticaretin devlet hazinesine kanalize edeceği vergilerdeydi, fakat Rusların daha kapsamlı hedefleri de vardı. Osmanlıların Güney Avrupa'daki yeni akınları Rusya'nın anti-Türk hislerini keskinleştirdi ve Romanovları, Safevî İrani'nin güçlü bir anti-Türk koalisyonuna dâhil etmeye matuf girişimlerini yenilemek için harekete geçirdi. Rusya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nu politik açıdan olduğu kadar ticari açıdan da tecrit etmeye yönelik teşebbüsleri 1667'de Rusya ile Polonya arasında Androsova Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlandı. Bu antlaşma Polonyalılara, Osmanlılara karşı Moskova ile işbirliği yapmaları karşılığında Rusya üzerinden mürûr hakkı tanıyordu. Benzer saikler, Moskova'nın İran'a sunduğu tekliflerin de temelini oluştuyordu.<sup>75</sup>

Rusya'nın İran ile arasındaki siyasi ve ticari ilişkileri tahkim etmeye yönelik yeni girişimleri 1650'ler ve 1660'larda çok sayıda Rus elçisinin ve heyetinin İran'da niçin bulunduğunu açıklamaktadır. 1654'te Rus büyükelçisi Lobanov-Rostovskii İsfahan'ı ziyaret etti. Beraberinde 200 ila 300 kişiden oluşan maiyetinin yanı sıra kürkler, diğer değerli emtia ve hediyelerle yüklü çok sayıda deve de vardı. Onun görünürdeki amacı Safevîlerle kalıcı bir barış yapmak ve iki ülke arasında cereyan eden ipek ticaretine ilişkin şartları müzakere ederek sonuca bağlamaktı.<sup>76</sup> 1664'te F. I. Miloslavskii, İran'a gönderilen bir Rus sefaret heyetine başkanlık etti. Elçinin beraberinde, 350 kişilik maiyeti ve yanlarında toplam 76.749 ruble değerinde samur kürk ve kumaş ile altın, gümüş ve bakır sikke bulunan çok sayıda seçkin tüccar da vardı.<sup>77</sup> Bu heyetin başlıca amacı, söylendiğine göre, serbest ticaret hakkını elde etmek ve Hazar Denizi'nde bir ticaret merkezi inşa etmek için izin almaktı.<sup>78</sup> Fransız seyyahlar de Thevenot ve Chardin, Şah II. Abbas'ın bu misyona kötü davrandığını iddia etmişlerdir.<sup>79</sup> Başlangıçta dostane bir şekilde başlayan kabul

<sup>75</sup> E.S. Zevakin, a.g.m., s. 143-144, 147; N.G. Kukanova, "Rol' armianskogo kupechestva v razvitiî russko iranskoi torgovli v poslednei treti XVII v.", *Kratkie soobshcheniia Instituta narodov Azii*, 30 (1961), s. 23.

<sup>76</sup> ARA, VOC 1203, Gamron to Batavia, 16 May 1654; IOR, E/3/24/228, 10 Apr. 1654, *The English factories in India 1651-1654*, s. 271.

<sup>77</sup> Mallar ve ticari değerlerinden A. la. Shpakovskii söz eder, "Torgovlia moskovskoi Rusi s Persei v XVI-XVII vv.", Artur Atmann'dan alıntlandı, *The Russian and Polish markets in international trade 1500 1650*, Göteborg 1973, s. 190-191.

<sup>78</sup> ARA, VOC 1245, Gamron to Heren XVII, 9 Jan. 1665, fol. 366r.

<sup>79</sup> Jean de Thévenot, *Suite du Voyage de Levant*, Paris 1674, s. 202-204; Jean Chardin, *Voyages du chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l'Orient*, c. 10, ed. Louis Mathieu Langlès, Paris 1811, s. 112 vd. Heyetin, Chardin'in iddia ettiği gibi kötü bir muameleye maruz kalmasının sebebi İsfahan'da dolaşan bir söylenti olabilir. Bu söylentiye göre Çar, Şah'ın ölümü üzerine Kazakları 1667'de İran'ı istila etmeleri için kıskırtmıştı. Rusların İranlılar arasında görmeye alıştıkları ve

töreni, belli ki İranlıların, elçiliğin diplomatik kılıfa bürünmüş bir ticaret heyeti olduğunu anlamalarından sonra kötüleşti. İranlılar da Rusların kabalıklarından dehşete düşmüş gibi gözüküyorlar. Heyetin, Çar'ın oğlu ile Gürcistan hâkiminin kızı arasındaki evliliği müteakiben Safevî Devleti'nin Gürcistan'ı Rusya'ya terk etmesi, şeklindeki teklifi Safevî otoriteleri tarafından reddedildi; heyetin ayrıca Rus tüccarlara İran'da serbest ticaret hakkı tanınmasına ilişkin talebi de, Rusya'nın Hazar Denizi sahillerinde bir ticaret merkezi yerine aslında askerî bir kale yapmayı planladığının öğrenilmesi üzerine geri çevrildi. Rus büyükelçisi Şah ile görüşükten kısa süre sonra öldü ve bu ikinci heyet de Rusya'ya eli boş bir şekilde döndü.<sup>80</sup>

1664 heyeti diplomatik girişim açısından başarısız olduğu hâlde hem sınırların yeniden açılmasının girizgâhı olarak hizmet gördü hem de İran ile Rusya arasındaki ipek ticaretinin daha düzenli ve faal bir şekilde yapıldığı yeni bir dönemin başlangıcını oluşturdu. Bu gelişmelerin arkasındaki en müessir saik, tabiatı gereği yarı müstakildi ve İran'daki Ermeni tüccar topluluğundan kaynaklanıyordu. Ermenilerin, kuzey ticaret rotasına karşı takınmış oldukları tutumlarının 1660'larda değişmesinin sebebi, Rusya güzergâhının uygun veya güvenli olması değildi. Gerçekten de kuzey güzergâhı deniz yolundan daha kısaydı; fakat Ermeni tüccarların da belirttiği üzere, yüksek mürûr ücretleri ve güvenlik zafiyetinden mustarıptı, bu yüzden ötürü de Osmanlı rotasına neredeyse hiç tercih edilmiyordu.<sup>81</sup> Yine de, Rusya'daki gibi Osmanlı topraklarında da yüksek mürûr ücretlerinin ve gitgide artan soygunların varlığına ilaveten Osmanlılar ile Safevîler arasında yeniden başlayan savaşın yol açtığı tehlike de, Culfalıları ipek ticareti için alternatif bir mahreç arayışına soktu.<sup>82</sup> Rusya ile İran arasında yapılan ticaret tekrar gelişme gösterirken, Kandiyeye Savaşları olarak bilinen (1645-1669) Türk-Venedikli çatışmasının İran ile Levant arasındaki ticaret üzerinde meydana getirdiği olumsuz etkilerden de istifade etmişti.<sup>83</sup>

Ermeniler 1659'da Rusya'ya, Culfa ticarethanelerini temsilen bir heyet gönderdiler. Zakhariya Shahrimean'ın başkanlık ettiği heyetin amacı, İran ile daha yakın ticari ilişkiler kurmanın Rusya'ya sağlayacağı avantajlar konusunda Çar'ı ikna etmektir. Bu heyetin statüsünün tam olarak ne olduğu belirsiz kalmakla birlikte heyettekilere Rusya'da, İran'ın yarı-resmî tüccarları gibi davranıldığı ve Moskova'da

---

Chardin'in de zikrettiği bu meşhur kabalıklara Hollandalıların bildirdiğine göre bu heyet de maruz kalmıştı. Çünkü heyet, Şah tarafından karşılandıklarında attan inmeyi reddetmiş, bunun üzerine atlarından alışı edilmişlerdi. Bkz. ARA, VOC 1254, Gamron to Heren XVII, 9 Jan. 1665, fol. 366.

<sup>80</sup> ARA, VOC 1245, Gamron to Heren XVII, 8 Mar. 1665, fol. 468v. Hollandalılar bu tarihten önce, diplomatik temasların İran ile Rusya arasındaki sınırın yeniden açılması ile sonuçlandığını rapor etmişlerdi, bkz. ARA, VOC 1242, Gamron to Heren XVII, 20 June 1664, fol. 1090.

<sup>81</sup> Parsamiian, *Armiano-russkie otnosbeniav XVII veke*, Erevan 1953, s. 73. Ermenice olan bu bilgi şuradan alındı: Edmund M. Herzig, *The Armenian merchants of New Julfa, Isfahan: A study in pre-modern Asian trade*, Ph.D. dissertation, University of Oxford, 1991, s. 103.

<sup>82</sup> N.G. Kukanova, a.g.m., s. 23; E.S. Zevakin, a.g.m., s. 158.

<sup>83</sup> Maria Francesca Tiepolo, *La Persia e la Repubblica di Venezia*, Tehran 1973, s. XV.

da bu şekilde muamele gördükleri anlaşılıyor. Heyetin Çar'a sunduğu ağır hediyeler, Culfalılar arasında Rusya'ya bir transit güzergâh olarak duyulan ilgiyi yansıtmaktadır; fakat böyle ağır hediyelerin sunulmasının, Ermenilerin bir kısmının kendilerini yalnızca Safevî Devleti'nin tüccarları olarak görmediklerini aynı zamanda özel müteşebbisler olarak da faaliyet gösterdiklerini vurgulama ihtiyacından kaynaklandığı söylenebilir.<sup>84</sup>

Türk-Venedikli savaşında 1665 yılından itibaren, şiddetli çatışmaların patlak verdiği yeni bir dönemin başlaması ile birlikte Rusya güzergâhına dönme istekleri artan Culfalı Ermeniler, Stefan Ramadanskii ve Grigorii Lusikents başkanlığındaki bir heyet vasıtasıyla 1666 yılında Çar Alexis Mikhaïlavîç ile müzakerelerde bulundular. 1666 heyetinin girişimleri, Rusya ile Culfalılar arasında bir yıl sonra bir antlaşmanın imzalanması ile sonuçlandı. Culfalılar kendilerini bu esnada Ruslara, Çarlık nezdinde yasal bir statüye ve meşruiyete sahip olmak için, Moskova'da faaliyet gösteren nizâmî bir ticaret topluluğu olarak takdim etmiş olabilirler.<sup>85</sup> Antlaşma Ruslara, Safevî topraklarında gümrüksüz ticaret yapma izni veriyordu. Bunun mukabilinde Ermeni tüccarlar ise hem Astarhan'a ve daha ötesine ipek taşıma tekelini hem de bütün Rusya'da ticaret yapma iznini elde ettiler. Nakliye vergileri dışında, getirdikleri malların kıymeti üzerinden Astarhan, Moskova ve Arhangelsk'te %5'lik bir mürûriye ödemeleri de gerekiyordu.<sup>86</sup>

Ticari ilişkiler, Sten'ka Razin'in önderlik ettiği Kazak akınlarının yol açtığı karmaşa yüzünden 1666-1668 arasındaki dönemde ciddi şekilde akamete uğradığı için bu antlaşmanın kısa vadeli sonuçları da yok denecek kadar az oldu. Osmanlı ticaretinde menfaati olan çok sayıda Ermeni tüccar ise ticaretin yönünü değiştirmeye matuf bu plana destek vermedi. 1667 Antlaşması bu sebepten ötürü bir süreliğine hükümsüz kaldı. Bununla birlikte kuzey güzergâhına duyulan ilgi, ne Safevîler ve Ruslar ne de Ermeni tüccarların arasında kayboldu. Örneğin, Rus sarayı tarafından yollanan İngiliz simsarlar, İran ipeğinin tamamının Rusya tarikiyle gönderilme olasılığını sorup soruşturmak için 1670'de İsfahan'a ulaştı. Bu fikre soğuk bakmayan İranlılar, Rus taleplerinin mahiyeti hakkında bilgi edinmesi için

<sup>84</sup> N.G. Kukanova, a.g.m., s. 23-24. Ayrıca bkz. V.A. Baiburtian, *a.g.e.*, s. 94-96; R. Gulbenkian, "Philippe de Zagly, marchand arménien de Julfa et l'établissement du commerce persan en Courlande en 1696", *Revue des Études arméniennes*, yeni seri, 7 (1970), s. 361-399; A.A. Rakhmani, *Azerbaidzhan v kontse XVI i XVII vekov*, Baku 1981, s. 185; E.M. Herzig, Ermenilerin pozisyonunun belirsizliğini kaydediyor ve Çar'a Elmas Taht denen hediye vermelerinin ise müstakil tüccarlar olarak ayakta kalma çabası şeklinde değerlendirilebileceğini iddia ediyor. Zaten 1672'de Çar'a yaptıkları şikâyet Ermenilerin kendilerini Safevî hükümdarının ticaret temsilcilerinden daha fazlası olarak gördüklerini göstermektedir. Bu şikâyetlerinde Ermeniler; İranlı tüccarların, mürûr ücreti vermektan kurtulmak için emtialarının devlet malı olarak sınıflandırılmasını sağlamak amacıyla hazinedara rüşvet verme alışkanlığına sahip olduklarından yakınmışlardı, *a.g.e.*, s. 189-190. Bkz. P.P. Bushev, "Transkii kuptsina...", s. 169.

<sup>85</sup> E.M. Herzig, *a.g.e.*, s. 192.

<sup>86</sup> Bkz. V.A. Baiburtian, *a.g.e.*, s. 99-100; Kéram Kévonian, "Marchands arméniens au XVIIe siècle. À propos d'un livre arménien publié à Amsterdam en 1699", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, XVI, 2 (1975), s. 213, 237.

İngiliz simsarlardan oluşan bu heyetin hayatta kalan tek üyesini Moskova'ya geri gönderdiler.<sup>87</sup>

Bu temas; Culfalıların, Grigorii Lusikents'i 1667 antlaşmasını teyit veya temdit görevi ile bir elçilik heyetinin başında Moskova'ya gönderdikleri 1672'de de devam etti. 1673'de yeni bir antlaşma imzalayan bu heyet, çok kazançlı transit ticarete başka tüccarlarla rekabete girmekten korkan Rus tüccarların uyguladığı baskının Rus hükümeti üzerinde ne kadar etkili olduğunu ortaya koydu; çünkü Astarhan'da satın alıp Moskova ve Arhangelsk'te sattıkları ipek, Rus tüccarlara %50'ye kadar kâr getiriyordu. Çarlık, Rus tüccarlarının baskıları sonucu, Ermenilerin Rusya üzerinden transit mal taşıma haklarını kısıtlamak için Rus tüccarların İran'da düzenli olarak maruz kaldıkları soygun ve eziyet vakalarını bahane olarak kullandı. Ermenilerin bu tarihten itibaren, Astarhan ve Moskova'dan öteye emtia taşımalarına artık daha fazla izin verilmedi. Ermeniler, ipeği artık eğer Rusya'da satılmayacaksa yalnızca transit olarak taşıyabiliyorlardı, ayrıca Rusya'da aktarması yapılan ipek de sadece Rusya'nın barış hâlinde olduğu ülkelere satılabiliyordu. Rus topraklarını terk etmek için ise özel bir izin almaları gerekiyordu. Ermeni tüccarlar, elde ettikleri hakların mukabilinde, bundan sonra İran ipeğini yalnızca Rusya tarikiyle taşıyacaklarına dair Ruslara söz vermişlerdi.<sup>88</sup>

## V. Sonraki Dönem

220 Ermenilerin yaptıkları transit ticarete yeni kısıtlamalar getiren 1673 antlaşması, hiç de şaşırtıcı olmayan bir şekilde, ipek nakliyatında ani bir düşüşe yol açtı. Nitekim 1673 yılında Rusya'ya yalnızca 24 pud\* (yaklaşık 390 kg) ipek nakledilmiş gözüküyor; bunu, mütekip yıl 100 pudtan (1630 kg) daha az olan miktar takip etti.<sup>89</sup>

Buna rağmen Moskova, İran'dan gelen ipeğin miktarını azami seviye çıkartmaya matuf girişimlerinden hiç vazgeçmemişti. Bunun en açık kanıtı ise; Çar'ın, hiç şüphesiz “*[İran ile] yapılan ipek ticaretinde muazzam bir gelişme olacağına dairki ümide binaen*” 1675'te resmî *İpek Mümessiliği* makamını ihdas etmesidir.<sup>90</sup> Bir yıl sonra Ruslar, Ermenilerin mürûr haklarının büyük kısmını yeniden düzenlemeyi kabul ederek bu konudaki çabalarını sürdürdüler. Siyasi mülahazalar, Moskova'nın ticaret politikasını gözden geçirme kararına bir kez daha etki etmişti. Ticaret politikasının yeniden gözden geçirilmesinin bu seferki sebebi ise, Hollandalıların mürûr hakkı elde etmeye matuf girişimleriydi; fakat asıl saik, Rusya'nın hem Osmanlı tehdidi hem de Polonya'nın bir müttefik olarak kaybedilmiş olması karşısında İran'ın yardımına duyduğu ihtiyacın yeniden belirmesiydi. Hollanda, Moskova'ya büyükelçi olarak Koenraad van Klenck başkanlığında bir sefaret heyeti gönderdi. Çar Alexis;

<sup>87</sup> ARA, VOC 1270, Gamron to Heren XVII, Apr. 24, 1670, fol. 693r-v.

<sup>88</sup> V.A. Baiburtian, *a.g.e.*, s. 104-105; E.S. Zevakin, *a.g.m.*, s. 159.

\* Yaklaşık 16.4 kg gelen Rus ağırlık ölçüsü (çev. notu).

<sup>89</sup> V.A. Baiburtian, *a.g.e.*, s. 105.

<sup>90</sup> Samuel H. Baron, “Who were the gosti?”, *California Slavic Studies*, 1 (1973), s. 14.



elçinin, Hollandalıların Doğulu tüccarlar ile birlikte Rusya’da serbest ticaret yapmasına izin verilmesine ilişkin talebini reddetti; fakat Çar, Rus devletinin ticari kazançlarının düşüş göstermesi şeklindeki mali bir problem ile de karşı karşıya bulunduğu için Van Klenks’in, Hollandalıların Arhangels’teki Ermeni tüccarlarla ticaret yapmasına müsaade edilmesi hususundaki ıstırhalarını ise, Rus tüccarlarının ve devlet hazinesinin bu ticaretten hâsıl olacak ciro ve gelirden pay alması koşuluyla kabul etti. Rus tüccarların protestoları bu kez etkili olmadı; Ermeni tüccarlar da, her türlü kısıtlamadan azade olmamakla birlikte mürûr haklarını yeniden elde ettiler.<sup>91</sup>

İşbirliğini güçlendirmeye yönelik müşterek Rus-Ermeni ilgisi burada sona ermedi. Ticari kapasitelerini artırmaya hevesli olan Ermeniler 1679’da, İran ipeği için hâlihazırda yıllık 48 bin pudluk (yaklaşık 762.500 kg veya 8 bin balyadan daha fazla) bir ihracat rakamını gerçekleştirmek için Ruslara söz verdiler.<sup>92</sup> Ruslara gelince, Batılı tüccarların Culfa Ermenilerini dışarıda bırakan transit ticaret ile uğraşmasını 1689 yılında yasaklayarak Ermeni girişimcileri desteklemeye devam edeceklerini gösterdiler. Doğu’dan gelen Hintli, Buharalı ve İranlı tüccarların ise Astarhan’dan daha batıya seyahat etmeleri yasaklandı. Ermeniler bu yasaktan da muaf tutuldular.<sup>93</sup> Bu esnada Çar I. Petro tarafından yönetilen Rusya, Türk şehirlerinin İran ticareti için yegâne antrepolar olmasını engellemeyi arzulamakla kalmıyor; aynı zamanda başlangıç aşamasındaki Rus imalat sanayii için, lüks malların aksine, çok daha elzem olan ham maddelere karşı gitgide artan bir ilgi de gösteriyordu.<sup>94</sup>

Moskova’nın Culfa tüccar işletmelerini Rusya’nın ticari girişimlerine dâhil etmesi; Ruslarda, İran ile yaptıkları büyüyen ipek ticaretini desteklemeye matuf belirgin bir arzunun bulunduğunu gösterirken, İranlı yöneticilerin bu meseledeki rollerinin ne olduğu ise pek sarih değildir. Şah Süleyman’ın vezir-i azamı Şeyh Ali Han’ın 1670’lerde, Rusya’nın diplomatik ve ticari temsilcilerine Batı Avrupa’nın ticaret ile uğraşan ülkelerinin temsilcilerinden daha fazla öncelik tanıyan bir politika izlediğine dair bazı emareler mevcuttur. Bu politikayı, Safevîlerin geleneksel olarak uygulayageldikleri “*muhtelif yabancı rakipleri dengeleme*” şeklindeki bilindik siyasetin yanı sıra, İran ipeği için Basra Körfezi güzergâhına alternatif bir mahreç bulma arzusu da motive etmiş olabilir. Rusya ile ticari ilişkilerin faal şekilde desteklenmesi Şah Hüseyin (s. 1694-1722) dönemi söz konusu olduğunda daha belirgin bir şekilde

<sup>91</sup> V.A. Baiburtian, *a.g.e.*, s. 107-108; E.S. Zevakin, *a.g.m.*, s. 136, 160. Bu Hollanda sefaretinin yolculuğunu, Balthasar Coyet kaleme almıştır, *Historisch Verhael of Beschryving van de Voyagie...van den Heere Koenraad van Klenk...aan Zyne Zaarsche Majesteit van Moscovien...*, Amsterdam 1677.

<sup>92</sup> M.Kh. Geidarov, *Remeslennoe proizvodsivo v gorodakh Azerbaidzhanu v XVII v.*, Baku 1967, s. 49. İpeklerin paketlenip taşındığı balyaların her biri yaklaşık 200 libre veya 90 kg geliyordu (bir libre 453.6 gramdır, çev. notu).

<sup>93</sup> K.A. Antonova vd., *Russko-indiiskie otnosheniia v XVII v.*, Moscow 1958, s. 347 (belge: 242).

<sup>94</sup> N.G. Kukanova, “Russkoe-iranskoe torgovye otnosheniia v kontseXVII-nachale XVIII v.”, *Istoricheskie zapiski*, 57 (1956), s. 232.

belgelenmiştir. Rus âlim Kukanova, Şah Hüseyin'in 18. yüzyılın başlarında İran ipeği için transit bir güzergâh açmaya kararlı olduğunu iddia etmiştir.<sup>95</sup> Buna mukabil, Kukanova'nın meslektaşısı olan Bushev bu iddiaya itiraz ederken Şah'ın tek amacının, Rusya'da İran ipeği için teklif edilen fiyatların haddinden fazla düşük olması durumunda, İranlı tüccarlara mallarını Rusya'dan Avrupa'ya götürebilmeleri için tanınmış olan nakliye haklarını güvence altına almak olduğunu iddia eder.<sup>96</sup> Gerçekten de, 1691-1692'de Muhammed Hüseyin Han Bey'e eşlik eden tüccarların başına gelen de buydu. Bu tüccarlardan biri olan ve beraberinde Tebriz ve Şamahı'dan aldığı kırk beş balya ham ipek ile işlenmiş bir miktar ipek bulunan Ağa Kerim, teklif edilen fiyatların kendisini tatmin etmemesi üzerine mallarını Batı Avrupa'ya nakletme hakkını kullanmak istediğini söyleyip bunu elde etmişti.<sup>97</sup>

Ermenilere tanınmış olan hakların yeniden yürürlüğe konması İran ile Rusya arasındaki ticari alışverişin kuvvetlenmesinin müjdecisi oldu. Ermeniler, Rus tüccarların devam eden muhalefetine rağmen, Beyaz Deniz'deki\* Arhangelsk'e seyahat etmeye başladılar ve 1686 yılından itibaren de Batı Avrupa'ya Novgorod tarikiyle ulaşan daha kısa bir rotayı takip ettiler.<sup>98</sup> Güzergâhın kısa ve yolların da güvenli olması, Rusya'nın Avrupa'ya ulaşan transit rotasının Türkiye üzerinden geçen güzergâha kıyasla daha cazip bir alternatif hâline gelmesine yardımcı oldu. Zaten Türkiye rotasının Doğu kısmı da 1600'lerin sonlarında gitgide artmakta olan bazı güvenlik problemleriyle karşı karşıyaydı. Bu muhtelif amillerin sonucu, 17. yüzyılın son çeyreği ile 18. yüzyılın ilk yıllarında Hazar ve Volga güzergâhı tarikiyle yapılan ticarete muazzam bir büyüme meydana geldi.<sup>99</sup> Kuzey'e uzanan ticaret rotası üzerindeki Rus şehirlerinde faal olan Ermeni tüccarların artan varlığı yanı sıra Azerbaycan'daki Rus ve Hintli tüccarların giderek büyüyen nüfuzu da bu gelişmeye delalet etmektedir.<sup>100</sup> Zahmetli Arhangelsk mahrecinden memnun olmayan Ermeni tüccarlar ise bu kuzey güzergâhına başka alternatifler araştırdılar. 1692'de Culfalı tüccarlardan oluşan bir delegasyon, Baltık limanları üzerinden bir ticaret rotası açmak için Yeni Culfalı'dan İsveç sarayına gitti. Bu temas ve Philip Zagly'nin başkanlık ettiği 1696'daki sefaret; Livonya, Kurlandiya ve Semgalen düklerinin, İran ile ticari ilişkilerin tesis edildiğini açıklayan bir beyanname yayımlamaları ile

<sup>95</sup> N.G. Kukanova, a.g.m., s. 234.

<sup>96</sup> P.P. Bushev, "İranskoe posol'stvo Fazl Ali-Beka v Rossiı (1711-1713 gg.)", *Kratkie soobshcheniia Institutu narodov Azii*, 39 (1963), s. 42-43.

<sup>97</sup> P.P. Bushev, "Puteshestvie iranskogo posol'stva..." s. 166-169.

\* Kuzey Batı Avrupa ile Rusya arasında bulunan Barents Denizi'ne ait bir iç deniz (çev. notu).

<sup>98</sup> E.S. Zevakin, a.g.m., s. 161.

<sup>99</sup> N.G. Kukanova, "Rol' annianskogo kupechestva..." s. 27-28.

<sup>100</sup> Bkz. A.A. Rakhmani, a.g.e., s. 179; H. Kellenbenz, "Russische Transithandel..." s. 491. Bir Fransız misyoner, 17. yüzyıl sonlarının Şamahı'sını İran ile Moskova arasında kaim büyük bir ticari antrepo olarak tanımlamış, şehirdeki en büyük ve en zengin tüccar grubunu oluşturan Hintlilerin sayısının da yaklaşık 200 olduğunu eklemiştir, bkz. "Mémoire de la province du Sirvan, en forme de Lettre adressée au Père Fleuriau", *Lettres édifiantes et curieuses écrites des Missions étrangères. Mémoires du Levant*, Toulouse (yeni basım) 1810, s. 4, 27.

sonuçlandı.<sup>101</sup>

Ermeni tüccarların Rusya'ya getirdiği mallar ham ipekten daha fazlasını içeriyordu; bu mallar büyük miktarlarda Hint kumaşı, canfes, sahtiyan; ayrıca İsfahan ve Kaşan'da imal edilmiş nakışlı ipek ve değerli taşları da kapsıyordu.<sup>102</sup> Bununla birlikte ipek, elimizdeki çok az sayıdaki rakamın da gösterdiği üzere, Ermenilerin yaptığı ticaretin büyük kısmını meydana getiriyordu. Grigori Lusikents'in Çar Mikhailoviç'e sunduğu, Ermenilerin Batı Avrupa'ya Rusya üzerinden her yıl sekiz bin balya ipek nakledebileceklerine ilişkin yukarıda sözü geçen önerisinin, İran ipeğinin yıllık üretiminin azami on bin balya olduğu göz önüne alınacak olursa, abartılı iddialara dayandığı söylenebilir; fakat bu öneri, Rusya tarikiyle her yıl ihraç edilebilecek İran ipeğinin yine de muhtemel miktarını göstermektedir. Bu miktar zamanla artış göstermiş olsa da gerçek rakam yine de çok daha düşük bir seviyede seyretti. Oysa Ermeni tüccarlara kısıtlamalar getirildiğinin açıklandığı yılı takip eden 1674 senesi içinde İran'dan gelen ipek 1600 kg'dan daha azdı<sup>103</sup>; Ermeni tüccarlar 1676'da Arhangelsk tarikiyle 1170 pud (yaklaşık 19 bin kg veya 210 balya) İran ipeği taşıdılar, hâlbuki 1690'da 1305 pud (yaklaşık 21 bin kilo veya 230 balya) ve 1691'de de (Novgorod tarikiyle) 1107 pud (yaklaşık 18 bin kg veya 200 balya) nakletmişlerdi; bu miktarlar 1695'de 2232 puda ulaşarak (yaklaşık 36.300 kg veya 400 balya olarak) ikiye katlandı.<sup>104</sup> Bu inkâr edilemez büyümeye rağmen ticarete konu olan bu ipek miktarı, İran'dan en azından başka yerlere nakledilmeye devam eden miktarlarla mukayese edilmediği sürece, abartılmamalıdır. Ermeniler kendilerine sunulan fırsatlardan doğal olarak istifade ettirler; fakat İran ipeğinin tamamını Rusya tarikiyle nakledeceklerine dair Ruslara daha önce verdikleri sözü yerine getirme konusunda ise başarısız oldular. Rusların ve İranlıların değiştiremediği bu durum; Moskova'nın, Safevî büyükelçisi Muhammed Hüseyin Han Bey'e Ermenilerin davranışlarını şikâyet ettiği 1692 yılında netlik kazandı. Bununla birlikte Ermenilerin taşıdığı ipeğin büyük kısmının takip ettiği istikamette yine de kayda değer hiç bir değişiklik olmadı. Safevî yöneticileri, antlaşmaya uymaları için Ermenilere büyük ihtimalle hiç baskı yapmadılar. Bundan başka, her ne kadar Safevî yöneticileri Ermenileri antlaşmaya uymaları için ikna etmeyi dilemiş olsalar bile bunu yapamadıkları da tahmin edilebilir.<sup>105</sup> Tamamen ticari koşullar açısından bakacak olursak, İran ile Rusya arasındaki ticaretin ne İran ve Rusya, hatta ne de Ermeniler için hayati bir öneme sahip olduğu görülüyor.<sup>106</sup> Özellikle Ermeniler; ticaretlerinin yönünü, serbest

<sup>101</sup> Bkz. R. Gulbenkian, a.g.m.

<sup>102</sup> Bkz. Archives du ministère des Affaires étrangères, Paris, A.E. Perse 5, "Memorandum on foreign trade in Iran, 1718", fol. 188; K. Kévonian, a.g.m., s. 205.

<sup>103</sup> V.A. Baiburttian, a.g.e., s. 103.

<sup>104</sup> N.G. Kukanova, "Ro' annianskogo kupechestva...", s. 27; a.g.y., *Ocherki po istorii russko-iranskikh torgovykh otnoshenii v XVII-pervoii polovine XIX veka*, Saransk 1977, s. 96.

<sup>105</sup> P.P. Bushev, "Puteshestvie iranskogo posol'stvo...", s. 162; V.A. Baiburttian, a.g.e., s. 116, 119.

<sup>106</sup> V.A. Baiburttian, a.g.e., s. 93-94.

ticaretin tadını çıkardıkları Levant güzergâhından, hareketlerinin ve faaliyetlerinin tahdid edildiği Rusya rotasına bütünüyle çevirmekle gerçekten de ilgilenmiyorlardı.<sup>107</sup> Volga güzergâhı üzerinden taşınan ipeğin miktarı 18. yüzyılın başlarında artmaya devam etti, ayrıca bu miktar burada sözü edilen rakamlardan zaman zaman daha yüksek bir miktara da ulaşmış olabilir<sup>108</sup>, fakat Ruslar ticaretin önemli kısmını Osmanlı güzergâhından başka bir rotaya yönlendirme hedeflerini yine de hiçbir zaman gerçekleştiremediler. Kuzey güzergâhı yoluyla taşınan yıllık ipek miktarı 400 balya rakamını çok ender olarak aşarken, Levant tarikiyle taşınan miktarlar kuzey rotasından taşınan sayının on katına ulaşmaya devam etti.

### Sonuç

İran ile Rusya arasındaki ilişkiler İslam öncesi dönemlere kadar uzanmaktadır; fakat bu ilişkiler, her iki ülkenin de Moğol hâkimiyetinin hayli uzağında buldukları dönemlerde hem müstakil ve gayri resmî teşebbüslere dayanmış hem de fasılalı bir seyir takip etmiştir. Daha düzenli ve daimi şekilde süregelen karşılıklı siyasi ve ticari etkileşim için gereken uygun koşullar ise Rusya'da Moskova Devleti'nin doğması, İran'da da Safevî idaresinin tesis edilmesi ile birlikte ortaya çıktı. Her iki devlet de iki ülkeyi birbirinden ayıran geniş Kafkasya topraklarını kendi sınırlarına tedricen dâhil eden yayılcı devletlerdi. O zamana kadar karışık bir hâlde kalmış olan bu toprakların ilhak edilip kontrol altına alınması, düzenli bir ticari alışveriş için elzem olan güvenli ortamı yarattı. Ayrıca bu iki erken modern devletin merkezileşme eğilimleri, ticareti kontrol ve tanzim etme arzusunun da ihtiva ediyordu. Bu devletlerin ticarete yönelik tutumları, doğal olarak varidat ihtiyacından ilham aldığı için maliye merkezliydi, fakat merkantilist imalardan bütünüyle yoksun olmamakla birlikte, her iki devlet de ticari ilişkilerin gelişmesini, devletin gözetimi altında olmak kaydıyla desteklediler. Tüm bunlar, 16. yüzyılda tamamen müstakil bir ticari teşebbüs olarak başlayan bir oluşumun ciddi bir devlet müdahalesine doğru kademeli dönüşümünü açık bir şekilde göstermektedir. Devletlerin mal alışverişini benimsemeleri ise, siyasi açıdan hassas olduğu kadar stratejik açıdan da önemli olan bazı malların tekelleştirilmesine kadar uzandı.

Mevcut ekonomik kaynakların devlet güdümlü bu ticaret üzerindeki hâkimiyetinin çarpık bir tablo yaratması kaçınılmaz olmakla birlikte, yine de İran ile Rusya arasındaki uzun mesafeli ticaretin çoğunlukla değilse bile genellikle diplomatik trafik ile müştereken yürütülmüş olması muhtemeldir. Bu tespit; ticareti, devlet hazinesinin yararına olmak üzere denetim altına alma konusunda gösterdiği gayret, yabancı müşahitlere göre kendisine İran'ın en büyük tüccarı unvanını kazandırmış olan özellikle Şah I. Abbas'ın saltanat dönemi için doğru gibi

<sup>107</sup> N.G. Kukanova, "Russkoe-iranskoe torgovye otnosheniia...", s. 239.

<sup>108</sup> Ermeni tüccarlar 1712'de Astarhan tarikiyle 2660 pud (yaklaşık 43.300 kg veya 465 balya) ipek taşıdılar. Bkz. N.G. Kukanova, *Ocherki po istorii...*, s. 110.

görünüyor.<sup>109</sup> İpek, çoğunlukla her iki sarayın da çok istediği “yasaklı” mallar etrafında dönen ilişkilerde küçük bir rol oynamış gibi gözükse de ham ipek ve işlenmiş ipekli mallar bu dönem boyunca İran’ın ihraç listesinden bütünüyle de çıkmış değildi.

Şah I. Abbas’ın, Rusya ile ticari ilişkiler tesis etmeye yönelik ilgisinin Rus idareciler tarafından da paylaşıldığı barizdir. Bununla birlikte iki ülkeyi gerçekten bir araya getiren ve ilişkilerinin devam etmesini sağlayan sâikin Osmanlı Türklerinin oluşturduğu tehlikeyi sınırlarından uzakta tutmaya matuf müşterek menfaat olduğu da aynı derecede vazıhtır. Bu durum, ekonomik zorunluluklardan ziyade, özellikle Osmanlı tehdidinin ve devletler arasında bu tehdit sebebiyle kurulan siyasi ve askerî ittifak modellerindeki değişimlerden ders çıkartan uluslararası siyasi gruplaşmaların bir sonucuuydu. Bu gruplaşmalar, Moskova ile İsfahan arasında tesis edilen resmî ticari ilişkilerin muhtelif aşamalarını da belirlemiştir. Gerçekten de, bütün bir 17. yüzyıl boyunca alınan kararları ve yapılan antlaşmaları hiçbir şekilde sadece ticari mülahazalar motive etmiş değildi. Şah I. Abbas, kuzeydeki komşusu ile tesis edilen ticari ilişkilere önem vermekle birlikte, Osmanlı problemine ve Kafkas topraklarının hâkimiyetine ilişkin siyasi muharrikler onun Moskova ile münasebetlerini etkilemeye devam etti. Rusya ile İran arasındaki bu ilişkiye ise Şah Abbas, onun kapsamlı siyasi stratejisini dikkate alacak olursak, hiç şüphe yok ki nihai bir son olarak değil sadece bir araç nazarıyla bakıyordu. Moskova da benzer şekilde, Türk tehdidinin ve Kafkasya’ya müteallik ihtiraslarının yön verdiği siyasi faaliyetler ile ilgiliydi; fakat yaşadıkları iç problemler, Çarların Kafkasya’ya yönelik politikalarını zayıf bir iddia ile yürütmelerine yol açtı. İki siyasi yapı arasındaki eşitsizlik; Moskova’nın, Rusya ile hiçbir zaman fiilî bir anti-Türk antlaşması imzalamaya niyet etmiş gibi görünmeyen ve bu yüzden ötürü de Ruslara karşı kibir derecesinde kayıtsızlık sergilemeyi göze alabilen güney komşusu İran ile tesis ettiği diplomatik ve ticari ilişkilerini sürdürmeye ilişkin büyük arzusunda da göze çarpmaktadır.

Siyasetin sıkleti Rus-İran ekonomik ilişkilerine 17. yüzyıl boyunca etki etmeye devam etti. Bu sabit faktöre rağmen, önemli değişikliklere işaret eden muhtelif aşamalar Rusya ile İran arasındaki ilişkide yine de görülebilir. Nitekim Abbas’ın 1629’daki ölümü, Safevî Devleti’nin dış ticaret üzerindeki kontrolünü gevşetti ve onun daha avantajlı bir ticari mahreç arayışının takip ettiği yoğun siyasi manevralar yapma ve ittifaklar kurma evresine de bir son verdi. 1639 tarihli Osmanlı-Safevî barışı, ivedi bir mesele olan Osmanlı problemini bertaraf ettiği için ilişkiler üzerindeki siyasi etkiyi daha da hafifletti. Bu olayları müteakiben, İsfahan’ın diplomatik ve ticari ilişkilerin ivmesini devam ettirmeye yönelik ilgisi Moskova’nın bu konuda sahip olduğu ilginin çok daha gerisinde kalmaya başladı. Tüm bunlar

<sup>109</sup> Bkz. Ronald W. Ferner, “An English view of Persian trade in 1618”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 19 (1976), s. 194; Pietro della Valle, *Viaggi di Pietro della Valle*, c. I, Brighton 1843, s. 41.

Moskova ve İsfahan sarayları arasındaki diplomatik trafiğin seyrekleşmesinde de göze çarpmaktadır.

Siyaset azaldıkça, ilişkilerin ekonomik ve resmî olmayan ehemmiyeti de arttı. Devletlerin müdahalesinden önce ticarete hâkim olan müstakil tüccarların, sık sık sözünü ettiğimiz rolleri de bu esnada artmış gibi görünüyor. Mesela İran'ı ziyaret eden Rus tüccarların sayısındaki artış bunu göstermektedir. Ticari akışın yönünü değiştirmek için bu andan itibaren girişilen çabalar ise devlet ve özel girişimin teşrik-i mesaisini içermeye başladı. Rusların uzun süre boyunca her şeyden çok arzu ettikleri “iki taraflı” resmî bir ticaret antlaşması ise hiçbir zaman imzalanamadı. Bunun yerine Ruslar, müstakil tüccarlara ve Safevî sarayının yarı resmî temsilcileri olarak belli belirsiz bir şekilde faaliyet gösteren Culfa Ermenilerine 1667’de bazı imtiyazlar tanıdılar. Rus tüccarların baskıları sonucunda muvakkaten yürürlükten kaldırılan Rus merkantilizmi bu hamlede net bir şekilde göze çarpmaktaydı, fakat bu merkantilizmin tadil edilmiş mahdut bir şekli kısa bir süre sonra yeniden uygulamaya kondu.

Ruslar açısından ise bu antlaşma; hem ticaretin kontrol edilmesi ve gelirlerin teminat altına alınması, hem de yeni yeni ortaya çıkan yerli imalat sanayii için gerekli olup Çar I. Petro döneminden itibaren de gitgide artan ham madde ihtiyacının karşılanması anlamına geliyordu. İranlı Ermeniler ise bu imtiyazlar sayesinde kendi paylarına, Avrupa pazarlarına büyük oranlarda naklettikleri ipek için alternatif bir mahreç elde ettiler. Anadolu güzergâhına olan bağımlılıklarını azaltan alternatif bir seçeneğe sahip olmak, Ermeniler açısından, bu seçeneği bilfiil ve tam manasıyla kullanmaktan daha önemliymiş gibi görünmektedir. Bu yönde verdikleri sözlere rağmen Ermeniler, Levant tarikiyle yaptıkları ipek ticaretinin yönünü asla değiştirmediler ve zaten bunu yapmaya hiç niyet etmiş gibi de gözüküyorlar.\* “*Rusya transit ticaret yolu*” üzerinden nakledilen İran ipeğinin miktarı 1667 ve 1673 tarihli antlaşmaları müteakiben büyük oranda arttı. Bu sayılar, Basra Körfezi tarikiyle sevk edilen düşük rakamları telafi etti, fakat hiçbir zaman Levant limanlarına Anadolu üzerinden sevk edilen ipek hacminin yanına bile yanaşamadı.

### Kaynaklar

*A chronicle of the Carmelites in Persi and the papal mission of the XVth and XVIIIth centuries*, 2 cilt, London 1939.

Abu'l Hasan Qazvini, *Favâ'id al-safavîyah*, ed. Maryam Mir Ahmadi, Tehran 1387/1988.

Allen, William Edward David, *Problems of Turkish power in the sixteenth century*, London 1963.

Antonova, K.A. vd., *Russko-indiiskie otnosheniia v XVII v.*, Moscow 1958.

Atmann Artur, *The Russian and Polish markets in international trade 1500 1650*, Göteborg 1973.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis, “Études safavides I, Notes sur le blocus du commerce iranien par Selim 1er”, *Turcica*, 6 (1975), s. 66-88.

\* Yazar burada “*Levant*” yerine sehven “*Russia*” ifadesini kullanmıştır (çev. notu).

- \_\_\_\_\_, “Notes sur une saisie de soies d'Iran en 1518”, *Turcica*, 8 (1976), s. 237-253.
- Baiburtian, V.A., *Armianskaia koloniia novoi Dzhbul'fy v XVII veke: rol' novoi Dzhbul'fy v irano-evropeicheskikh politicheskikh i ekonomicheskikh svyaziakh*, Erevan 1969.
- Coyet, Balthasar, *Historisch Verhael of Beschryving van de Voyagie...van den Heere Koenraad van Klenk...aan Zyne Zaarsche Majesteyt van Moscorien...*, Amsterdam 1677.
- Baron, Samuel H., “Who were the gosti?”, *California Slavic Studies*, 1 (1973), s. 1-40.
- Bautier, Robert-Henri, “Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient au Moyen Âge: points de vue et documents”, *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'océan Indien*, ed. Michel Mollat, Paris 1970, s. 263-331.
- Bennigsen, Alexandre, “La poussée vers les mers chaudes et la barrière du Caucase. La rivalité ottomano-moscovite dans la seconde moitié du xvie siècle”, *Journal of Turkish Studies*, 10 (1986), s. 15-46.
- \_\_\_\_\_, “L'expédition turque contre Astrakhan en 1569”, *Cahiers du monde Russe et Soviétique*, VIII, 3 (1967), s. 427-446.
- Bennigsen, Elisabeth, “Contribution à l'étude du commerce des fourrures russes: la route de la Volga avant l'invasion mongole et le royaume des Bulgars”, *Cahiers du Monde Russe*, XIX, 4 (1978), s. 385-389.
- Bratianu, George Loan, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIII siècle*, Paris 1929.
- Bronnen tot de Geschiedenis der Oostindische Compagnie in Perzië 1611-1638*, ed. Hendrik Dunlop, The Hague 1930.
- Bushev, P. P., “Iranskii kuptsina kazim-Bek v Rossii, 1706-1709 gg.”, *Iran* (sbornik statei), Moscow 1973.
- \_\_\_\_\_, “Iranskoe posol'stvo Fazl Ali-Beka v Rossiiu (1711-1713 gg.)”, *Kratkie soobshcheniia Instituta narodov Azii*, 39 (1963), s. 33-51.
- \_\_\_\_\_, *Istoriia posol'stv i diplomaticheskikh otnoshenii russkogo i iranskogo gosudarstv v 1586-1612 gg.*, Moscow 1976.
- \_\_\_\_\_, *Istoriia posol'stv i diplomaticheskikh otnoshenii russkogo i iranskogo gosudarstv v 1613-1621 gg.*, Moscow 1987.
- \_\_\_\_\_, “Posol'stvo V. G. Korob'ina i A. Kuvshinova v Iran v 1621-1624 gg.”, *Iran: Ekonomika. Istoriia. Istoriografliia. Literatura* (sbornik statei), Moscow 1976, s. 124-155.
- \_\_\_\_\_, “Puteshestvie iranskogo posol'stva Mokhammeda Khosein Khan-Beka v Moskvu v 1690-1692 gg.”, *Strany i narody Vostoka*, 18 (1976), s. 135-172.
- Bushkovitch, Paul, *The merchants of Moscow 1580-1650*, Cambridge 1980.
- Carpini, John de Plano, *The texts and versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis*, ed. Raymond Beazley, London 1903.
- Cartwright, John, Samuel Purchas, *Hakluytus posthumus or Purchas His pilgrimes*, 20 cilt, Glasgow 1905-1907.
- Chardin, Jean, *Voyages du chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l'Orient*, ed. Louis Mathieu Langlès, 10 cilt, Paris 1811.
- d'Encausse, Hélène Carrère, “Les routes commerciales de l'Asie Centrale et les tentatives de reconquête d'Astrakhan”, *Cahiers du monde Russe et Soviétique*, XI, 3 (1970), s. 391-422.
- de Thévenot, Jean, *Suite du Voyage de Levant*, Paris 1674.

- della Valle, Pietro, *Viaggi di Pietro della Valle*, 2 cilt, Brighton 1843.
- Early voyages and travels to Russia and Persia*, 2 cilt, ed. Edward Delmar Morgan & Charles Henry Coote, London 1886.
- Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet. Dokument ur svenska arkiv*, ed. Artur Attman vd., Stockholm 1978.
- Espéronnier, Maryta, “Les échanges commerciaux entre le monde musulman et les pays slaves d'après les sources musulmanes médiévales”, *Cahiers de Civilisation médiévale*, 89 (1980), s. 17-27.
- Evliya Efendi, *Narrative of travels in Europe, Asia, and Africa in the seventeenth century*, çev. Joseph von Hammer, 2 cilt, London 1834; yeniden basım, 2 cilt, New York-London 1968.
- Fekliner, M.V., *Torgovlia russkogo gosudarstva so stranami vostoka v XVIveke*, Moscow 1956.
- Ferner, Ronald W., “An English view of Persian trade in 1618”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 19 (1976), s. 182-214.
- Geidarov, M.Kh., *Remeslennoe proizvodstvo v gorodakh Azerbaidzhanu v XVII v.*, Baku 1967.
- Gregorian, Varatan, “Minorities in Isfahan: The Armenian community of Isfahan 1587-1722”, *Iranian Studies*, 1 (1974), s. 652-680.
- Gulbenkian, Roberto, “Philippe de Zagly, marchand arménien de Julfa et l'établissement du commerce persan en Courlande en 1696”, *Revue des Études arméniennes*, yeni seri, 7 (1970), s. 361-399.
- Hakluyt, Richard, *The principal navigations voyages traffiques & discoveries of the English nation*, 12 cilt, Glasgow 1903-1905.
- Haussig, Hans Wilhelm, *Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in islamischer Zeit*, Darmstadt 1988.
- Herzig, Edmund M., *The Armenian merchants of New Julfa, Isfahan: A study in pre-modern Asian trade*, Ph.D. dissertation, University of Oxford, 1991.
- Heyd, Wilhelm, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*, 2 cilt, Stuttgart 1879.
- İnalçık, Halil, “Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti üzerinde bir tektik münasebetiyle”, *Belleter*, 15 (1951), s. 661-676.
- Kellenbenz, Hermann, “Marchands en Russie aux XVIIe-XVIIIe siècles I”, *Cahiers du Monde Russe*, XI, 4 (1970), s. 576-620.
- \_\_\_\_\_, “Der russische Transithandel mit dem Orient im 17. und zu Beginn des 18. Jahrhunderts”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 12 (1964-1965), s. 481-498.
- Kévonian, Kéram, “Marchands arméniens au XVIIIe siècle. À propos d'un livre arménien publié à Amsterdam en 1699”, *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, XVI, 2 (1975), s. 199-244.
- Kotov, Fedot, *Khozhdnenie kuptsa Fedota Kotova v Persiyu*, ed. ve çev. N.A. Kuznetsova, Moscow 1958.
- Kukanova, N.G., *Očerki po istorii russko-iranskikh torgovykh otnoshenii v XVII-pervoii polovine XIX veka*, Saransk 1977.
- \_\_\_\_\_, “Rol' armianskogo kupechestva v razvitii russko iranskoi torgovli v poslednei treti XVII v.”, *Kratkie soobshcheniia Instituta narodov Azii*, 30 (1961), s. 20-34.
- \_\_\_\_\_, “Russkoe-iranskie torgovyie otnosheniia v kontse XVII-nachale XVIII v.”, *Istoricheskie zapiski*, 57 (1956).



- Lemercier-Quelquejay, Cantal, "Les routes commerciales et militaires au Caucase du Nord aux xv<sup>ie</sup> et xviii<sup>ie</sup> siècles", *Central Asian Survey*, 4 (1985), s. 1-19.
- Luldasev, M. lu., *K istorii torgovykh i posol'skikh svyazei Srednei Azii s Rossiei v XVI-XVII w*, Tashkent 1964.
- Manandian, Hakob A., *The ancient trade and cities of Armenia in relation to the ancient world trade*, Lisbon 1965.
- Martin, Janet, "The land of darkness and the Golden Horde: The fur trade under the Mongols XIII XIVth centuries", *Cahiers du Monde russe et soviétique*, XIX, 4 (1978), s. 401-421.
- \_\_\_\_\_, "Muscovite relations with the Khanates of Kazan and the Crimea (1460 to 1521)", *Canadian-American Slavic Studies*, 17 (1983), s. 435-453.
- \_\_\_\_\_, "Muscovite travelling merchants: The trade with the Muslim East (15<sup>th</sup> and 16<sup>th</sup> centuries)", *Central Asian Survey*, 4 (1985), s. 21-38.
- Mattiesen, Heinz, "Die Versuche zur Erschliessung eines Handelsweges Danzig-Kurland-Moskau-Asien, besonders für Seide", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 3 (1938), s. 533-569.
- Matthee, Rudi, "Anti-Osmaanse allianties en Kaukasische belangen: diplomatieke betrekkingen tussen Safavidisch Iran en Moscovitisch Rusland (1550-1639)", *Sharhiyat*, 5 (1994), s. 1-21.
- Mo'ezzi, Najaf-qoli Hosayn, *Târikh-e ravâbet-e sîyasî-ye Îrân bâ donyâ*, Tehran 1326/1947-1948.
- Olearius, Adam, *Vermehrte Neue Beschreibung der Muscovitischen und Persischen Reyse*, Schleswig 1656, yeniden basım Tübingen 1971.
- Rakhmani, A.A., *Azərbayadın v kontse XVI i XVII vekov*, Baku 1981.
- Russian embassies to the Georgian kings (1589-1605)*, 2 cilt, ed. William Edward David Allen; çev. Anthony Manog, London 1970.
- Speelman, Comelis, *Journal der reis van den gezant der O.I. Compagnie Joan Cunaeus naar Perzië in 1651-1652*, ed. Albertus Hotz, Amsterdam 1908.
- Szuppe, Maria, "Un marchand du roi de Pologne en Perse, 1601 1602", *Moyen Orient et Océan Indien*, 3 (1986), s. 81-110.
- The English factories in India 1646-1650*, ed. William Foster, Oxford 1914.
- Tiepolo, Maria Francesca, *La Persia e la Repubblica di Venezia*, Tehran 1973.
- Travels in Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini*, çev. W. Thomas & S.A. Roy; ed. Lord Stanley of Alderley, London 1873.
- Willan, Thomas Stuart, *Wie Muscovy merchants of 1555*, Manchester 1959.
- Zevakin, E.S., "Persidskii vopros v rusско-европейskikh otnosheniakh XVII v.", *Istoricheskie zapiski*, 8 (1940), s. 129-162.